

ગાંધેનું છંદ શાસ્ત્ર

(ChhandShastra of Ghazal on WhatsApp)

(દિસેમ્બર-૨૦૧૬)

સંશોધન-લેખન : ઉદય શાહ

Uday Shah

(Singer – Music Composer – Poet)

Dadatattu (Sai) Street, Navsari – 396445, Gujarat – India.

Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632

: Websites :

<http://www.udayshahghazal.com/>

<https://sites.google.com/site/udayshahghazal/>

<https://sites.google.com/site/udayshahghazals/>

<https://sites.google.com/site/udayshahxyz/>

ઉદય શાહ

દાદા ટક્કનો મહોલ્લો (સાંઈ સ્ટ્રીટ),

નવસારી - ૩૬૬૪૪૫,

ગુજરાત - ભારત.

Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632

Websites :

<http://www.udayshahghazal.com>

<https://sites.google.com/site/udayshahghazal>

<https://sites.google.com/site/udayshahghazals>

<https://sites.google.com/site/udayshahxyz>

સૂચના :

મારા પુસ્તકો, લેખ, ગાઝલ, ભજન, કવિતા વગેરેની PDF File ઉપરોક્ત Websites પરથી વિના મૂલ્યે Download કરી શકશે.

પ્રકાશક :

મનીષા શાહ - ધારા શાહ

દાદા ટક્કનો મહોલ્લો (સાંઈ સ્ટ્રીટ),

નવસારી - ૩૬૬૪૪૫,

ગુજરાત - ભારત.

પ્રથમ આવૃત્તિ : ડિસેમ્બર-૨૦૧૬ (E-Book)

મૂલ્ય : જો સમજા સકો તો આંસૂ, ન સમજા સકો તો પાની।

મારી વાત :

રીયાજ દામાણી WhatsApp પર ગઝલનું એક ગુપ ચલાવે છે. તેઓએ મને એ ગુપમાં ગઝલનું છંદશાસ્ક શીખવવાની ભલામણ કરી અને મેં એનો આદર પૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. તા. ૨૬-૭-૨૦૧૬ થી શરૂ કરીને તા. ૨-૧૨-૨૦૧૬ સુધી લગભગ દર શુકવારે રાત્રે ૮-૩૦ થી ૧૦-૦૦ કલાક દરમિયાન WhatsAppના એ ગુપમાં ગઝલના છંદશાસ્કને લગતી માહિતી મારી જાણકારી મુજબ પ્રસ્તુત કરી કે જે મોટે ભાગે વર્ષ ૨૦૧૫માં પ્રસ્તુત કરેલ મારા હિન્દી પુસ્તક 'ગઝલધારા'માં પ્રસ્તુત કરેલ ગઝલના છંદશાસ્ક વિભાગનો ગુજરાતી અનુવાદ જ હતો. જો કે WhatsApp પર ગુજરાતી ભાષામાં છંદશાસ્ક પ્રસ્તુત કરવાનું હોવાથી દરેક છંદમાં ગુજરાતી ગઝલના ઉદાહરણ ગણવિભાજન સહિત પ્રસ્તુત કર્યા હતાં. WhatsAppના એ ગુપમાં ગઝલના છંદશાસ્કને લગતી પ્રસ્તુત કરેલ માહિતીનું સંકલન કરીને ઈ-પુસ્તક (E-Book) સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છું જે અંગે આનંદની લાગણી અનુભવી રહ્યો છું.

'ગઝલધારા' પુસ્તકમાં અને WhatsAppના એ ગુપમાં ગઝલનું છંદશાસ્ક સમજાવવા મેં પદ્ધભાર આધારિત પદ્ધતિનો પ્રયોગ કર્યો છે. અહીં એક વાતની સ્પષ્ટતા કરવી હું જરૂરી સમજું છું કે પદ્ધભાર આધારિત પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરનાર હું પહેલી વ્યક્તિ નથી. દલપતરામે 'દલપત પિંગળ'માં (વર્ષ ૧૮૬૨), રણાંધોડભાઈ ઉદયરામે 'રણપિંગલ'માં (વર્ષ ૧૯૦૨), ગણપતરાવ ગોપાલરાવ બર્વે એ 'ગાયન વાદન પાઠમાલા પુસ્તક - ૧'માં (વર્ષ ૧૯૧૧) તથા રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે 'બૃહત્ પિંગળ'માં (વર્ષ ૧૯૫૫) છંદોમાં પદ્ધભારના સ્થાન (તાલ-સ્થાન) દર્શાવ્યા હતાં. સુરતના ગઝલકાર રઈશ મનીઆરે 'ગઝલનું છંદોવિધાન' (વર્ષ ૨૦૦૭) દ્વારા ગઝલના છંદોને પદ્ધભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને પદ્ધભાર આધારિત પદ્ધતિથી ગઝલનું છંદશાસ્ક પ્રસ્તુત કર્યું હતું. ઉપરોક્ત બધા જ પુસ્તક/ગ્રંથના અભ્યાસ દ્વારા મારા પદ્ધભાર અંગેનાં જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ થઈ છે. ઉપરોક્ત બધા જ પુસ્તક/ગ્રંથ સાથે કોઈને કોઈ સંધિના પદ્ધભાર બાબતે તથા કેટલાંક છંદોના નિરૂપણ બાબતે મારો મત જુદો રહ્યો છે. આ કારણે હું 'ગઝલધારા' પુસ્તકની રચના કરવા પ્રેરિત થયો હતો. 'ગઝલધારા' પુસ્તકમાં ગઝલના છંદશાસ્કની સાથે-સાથે ગઝલનું તાલશાસ્ક પણ પ્રસ્તુત કર્યું હતું. ગઝલનું તાલશાસ્ક પ્રસ્તુત કરવાનો કદાચ આ સૌપ્રથમ પ્રયાસ હશે.

અતે જે ઈ-પુસ્તક (E-Book) પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છું એને વધુ સુવ્યવસ્થિત અને સંવર્ધિત કરીને 'ગુજરાતી ગઝલનું છંદશાસ્ક' પુસ્તક વર્ષ જાન્યુઆરી-૨૦૧૭માં ઈ-પુસ્તક (E-Book) સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

આ પ્રસંગે મને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સહાયરૂપ થનાર સર્વેનો હું આભાર માનું છું તથા આપ સૌને ગંગાના છંદશાસ્કને સમજવામાં સહાયરૂપ નિવડે એવી અપેક્ષા સહ આ ઈ-પુસ્તક (E-Book) પ્રસ્તુત કરું છું.

ઉદય શાહ

તા. ૮-૧૨-૨૦૧૬

અનુક્રમણિકા

અનુક્રમ		પૃષ્ઠ ક્રમાંક
૧	ગંગાનું સ્વરૂપ	૦૫
૨	ગુજરાતી ભાષા માટે ગંગાના છંદશાસ્કની આવશ્યકતા	૧૦
૩	કેટલાંક અવલોકનો	૧૪
૪	પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ ગંગાના છંદોમાં પ્રયુક્ત સંધિ	૧૮
૫	પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિથી છંદ-રચના	૨૬
૬	છંદ નિરૂપણ	૩૧

(૧)

ગાજલનું સ્વરૂપ

ગાજલને કાવ્યના બધા પ્રકારમાં ઉચ્ચ સ્થાને મુકી શકાય છે. કહેવાય છે કે ગાજલ તો મહેફુલની જાન છે. કોઈ એક નિશ્ચિત છંદમાં (બહર) એકસરખા રદીફ અને કાફિયા ધરાવતા શેરોના સમુહની રચનાથી એક ગાજલ બને છે. એક જ ગાજલના જુદા-જુદા શેરોમાં જુદા-જુદા વિષયો પસંદ કરી શકાય છે. એક જ ગાજલના દરેક શેરનું અલગ અસ્તિત્વ હોય છે અને દરેક શેર પોતે સંપૂર્ણ હોય છે. એક જ ગાજલના બે શેર એકબીજા સાથે સંબંધિત હોતા નથી. એકબીજા સાથે સંબંધિત એવી બે પંક્તિઓ (મિસરા) મળીને એક શેર બને છે કે જેની પહેલી પંક્તિને ઉલા મિસરા અને બીજી પંક્તિને સાની મિસરા કહે છે. એક જ ગાજલમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ અને વધુમાં વધુ અગિયાર શેર હોવા જોઈએ, પરંતુ અગિયારથી વધુ શેરોની ગાજલો પણ જોવા મળે છે.

ગાજલનો પહેલો શેર કે જેની બંને પંક્તિઓમાં રદીફનો (અનુપ્રાસ) અને કાફિયાનો (પ્રાસ) પ્રયોગ થયો હોય એને ગાજલનો મતલા કહેવાય છે. એક જ ગાજલમાં એકથી વધુ મતલા કહી શકાય છે. મતલા સિવાયના બાકીના શેરોમાં ફક્ત બીજી પંક્તિમાં જ રદીફ અને કાફિયા નિભાવવા જરૂરી છે. ગાજલના દરેક શેરની બીજી પંક્તિના અંતે (મતલાની બંને પંક્તિના અંતે) રદીફનો પ્રયોગ થાય છે અને રદીફ પહેલાં કાફિયાનો પ્રયોગ થાય છે. ગાજલનો અંતિમ શેર કે જેમાં શાયર પોતાના નામનો કે ઉપનામનો (તખલ્લુસ) ઉલ્લેખ કરે તેને ગાજલનો મકતા કહેવાય છે. ગાજલના અંતિમ શેરમાં શાયરે પોતાના નામનો કે ઉપનામનો (તખલ્લુસ) ઉલ્લેખ ન કર્યો હોય તો તે ગાજલનો મકતા ન કહેવાતાં ગાજલનો અંતિમ શેર કે છેલ્લો શેર જ કહેવાશે.

ગાજલમાં રદીફ અનિવાર્ય નથી પરંતુ કાફિયા અનિવાર્ય છે. કાફિયા વગર ગાજલ રચી શકાય નહીં. રદીફ વગરની ગાજલમાં મતલાની બંને પંક્તિના અંતે અને બાકીના શેરોની બીજી પંક્તિના અંતે કાફિયાનો પ્રયોગ થાય છે. રદીફ વગરની ગાજલને ગેરમુરદફ ગાજલ કહેવામાં આવે છે. જો રદીફ સ્વતંત્ર રૂપે ન હોય પરંતુ કાફિયામાં જ રદીફનો સમાવેશ થઈ ગયો હોય તો એવી ગાજલને હમરદીફ-હમકાફિયા ગાજલ કહેવામાં આવે છે.

અહીં ચાર ગઝલો ઉદાહરણ તરીકે પ્રસ્તુત કરું છું.

(૧)

(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

નજર મેળવીશું ને ખોવાઈ જાશું
કથાઓ બનીશું ને ચર્ચાઈ જાશું

કહી દો કે મંજૂર છે પ્રેમ તારો
હકૂમત કરી કાળ પર છાઈ જાશું

વસંતોના જોબનને લાલી તો મળશે
ભલે રક્ત સિંચીને કરમાઈ જાશું

તમે ઋણ કાઢ્યા કરો સાત ભવનું
ન ફોંચી વળાશે તો વેચાઈ જાશું

સભા પર કરો એક પારેખ-કણ્ણિ
હજારો ને લાખોમાં પરખાઈ જાશું

ગગનમાં ઝગીશું સિતારા બનીને
અગર આંસુઓ થઈને વેરાઈ જાશું

નજીવી રમતમાં થયા જન્મ-કેરા
ખબર શી અમોને કે બંધાઈ જાશું

અમે આપ વિસ્તરશું બ્રહ્માંડ થઈને
દિલે આપના જો સમેટાઈ જાશું

ગમે તેમ જીવી જશું તોય અંતે
બહુ શાનથી ‘શૂન્ય’ વિસરાઈ જાશું

રદીફ : જાશું (જે દરેક શેરના અંતે સામાન્ય છે.)

કાફિયા : ખોવાઈ, ચર્ચાઈ, છાઈ, કરમાઈ, વેચાઈ, પરખાઈ, વેરાઈ, બંધાઈ, સમેટાઈ, વિસરાઈ. (જે દરેક શેરમાં રદીફ પહેલાં આવે છે અને દરેકના ઉચ્ચારનો અંત એકસરખો છે.)

(૨)

(ગાજલકાર : ‘મરીઝ’)

બસ એટલી સમજ મને પરવરદિગાર દે
સુખ જ્યારે જ્યાં મળો ત્યાં બધાના વિચાર દે

માની લીધું કે પ્રેમની કોઈ દવા નથી
જીવનના દર્દની તો કોઈ સારવાર દે

ચાહ્યું બીજું બધું તે ખુદાએ મને દીધું
એ શું કે તારા માટે ફક્ત ઇન્નિઝાર દે

આવીને આંગળીમાં ટકોરા રહી ગયા
સંકોચ આટલો ન કોઈ બંધ દ્વાર દે

પીઠામાં મારું માન સતત હાજરીથી છે
મસ્ઝિદમાં રોજ જાઉં તો કોણ આવકાર દે

નવરાશ છે હવે જરા સરખામણી કરું
કેવો હતો અસલ હું મને એ ચિતાર દે

તે બાદ માંગ મારી બધીયે સ્વતંત્રતા
પહેલાં જરાક તારી ઉપર ઇન્નિયાર દે

આ નાનાં નાનાં દર્દ તો થાતાં નથી સહન
દે એક મહાન દર્દ અને પારાવાર દે

સૌ પથ્થરોના બોજ તો ઊંચકી લીધા અમે
અમને નમાવવા હો તો ફૂલોનો ભાર દે

દુનિયામાં કંઈકનો હું કરજદાર છું ‘મરીઝ’
ચૂકવું બધાનું દેણ જો અલ્લાહ ઉધાર દે

રદીફ : દે (જે દરેક શેરના અંતે સામાન્ય છે.)

કાફિયા : પરવરદિગાર, વિચાર, સારવાર, ઇન્ટિઝાર, દ્વાર, આવકાર, ચિતાર, ઇઝ્ટિયાર, પારાવાર, ભાર, ઉધાર. (જે દરેક શેરમાં રદીફ પહેલાં આવે છે અને દરેકના ઉચ્ચારનો અંત એકસરખો છે.)

(3)

(ગઝલકાર : 'ગાની' દહીંવાલા)

ન આવી હદ સિતમગરના દમનની
વટાવી હું ગયો સીમા સહનની

સ્વયં હું આરસી મારા પતનની
ચમન છું લીખ માગું છું પવનની

ન હોતે પ્રેમનાં ઝરણાં મધુરાં
તો ખારી થઈ જતે સરિતા જીવનની

ભલે માટીમાં મુજને મેળવી દે
પરંતુ હો એ માટી મુજ વતનની

મરણ-કાલે સ્મરણ કીધું તમારું
ઉષા ભાસી મને સંધ્યા જીવનની

કયો સાગર છે એનું લક્ષ્ય-બિંદુ
વહી ક્યાં જાય છે સરિતા જીવનની

ધસી આવી હદય પર ઊર્ભિંદો જ્યાં
'ગાની' મેં ઓથ લઈ લીધી કવનની

કાફિયા : દમનની, સહનની, પતનની, પવનની, જીવનની, વતનની, કવનની. (જે દરેકના ઉચ્ચારનો અંત એકસરખો છે.)

ઉપરોક્ત ગઝલમાં રદીફનો પ્રયોગ સ્વતંત્ર રૂપે થયો નથી પરંતુ રદીફનો સમાવેશ (પ્રત્યય 'ની' કે જે રદીફ છે એનો સમાવેશ) કાફિયામાં જ થઈ જતો હોવાથી તે હમરદીફ-હમકાફિયા ગઝલ કહેવાશે.

(૪)

(ગાંધીજીનું : અમૃત 'ધાર્યાલ')

છે કંઈ જિંદગીમાં તો એ જ છે સહારો
એક યાદ છે તમારી એક શાસ છે અમારો

મારી જીવનવીણાના કંપી રહ્યા છે તારો
કોણ એ ભલા કરે છે ઉરદ્વારથી ઇશારો

મુજને ડુબાવનારા મારા જ છે વિચારો
ક્યાં દૂર છે નહીં તો યોપાસ છે કિનારો

જખ્મોને દિલમાં રાખું કે અશ્રુઓને રાખું
મે'માન છે હજારો ને એક છે ઉતારો

દે તે જ ફાવે તેવી સાકી શરાબ મુજને
હું તો છું આગને પણ પાણી કરી પીનારો

જો દદ છે તો દિલ છે દિલ છે તો જિંદગી છે
ચાહું તો કેમ ચાહું ગમથી હું છૂટકારો

દુઃખ શોધ કોઈ કાયમ છોડી ક્ષણિક સુખોને
કંઈ મૂર્ખ મિત્ર કરતાં એક ડાહ્યો શત્રુ સારો

એવું મરણ કરો કે જંબે જીવન તમોને
દૂબો તો એમ દૂબો શોધે સ્વયં કિનારો

ઉગીને પાથરે ના કંઈ તેજ જે જગત પર
મારી નજરમાં 'ધાર્યાલ' એ તારો છે તિખારો

કાફિયા : સહારો, અમારો, તારો, ઇશારો, વિચારો, કિનારો, ઉતારો, પીનારો, છૂટકારો, સારો, તિખારો. (જે દરેકના ઉચ્ચારનો અંત એકસરખો છે.)

ઉપરોક્ત ગાંધીજીનું પ્રયોગ થયો નથી તેથી તે ગેરમુરદદ્દ ગાંધી કહેવાશે.

(૨)

ગુજરાતી ભાષા માટે

ગઝલના છંદશાસ્ક્રની આવશ્યકતા

ગઝલના છંદશાસ્ક્રની રચના સૌપ્રથમ ખલીલ ઇબ્બત અહમદ બસરીએ અરબી ભાષામાં કરી હતી જેને અરૂઝ કહેવાય છે. અરબી, ફારસી અને ઉર્દુ ભાષાની લિપિ ગુજરાતી ભાષાની લિપિ કરતાં બિલકુલ અલગ હોવાથી અરૂઝના નિયમોને આધારે ગુજરાતી ભાષામાં છંદ-રચના કરવી લગભગ અશક્ય છે. ખાસ કરીને અરૂઝમાં છંદ-રચના માટે ઝિહાફની પ્રક્રિયા (મૂળ સંધિને ખંડિત કરીને નવી સંધિ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા) ગુજરાતી ભાષા માટે અસંભવ છે. તેથી અરૂઝમાં દર્શાવેલ છંદોને લધુ-ગુરુ માપમાં પરિવર્તિત કરીને ગુજરાતી ભાષામાં દર્શાવવામાં આવે છે કે જેમાં લધુઅક્ષર માટે 'લ' સંજ્ઞાનો અને ગુરુઅક્ષર માટે 'ગા' સંજ્ઞાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ રીતે અરૂઝમાં દર્શાવેલ છંદોને લધુ-ગુરુ માપમાં સમજુને ગઝલની રચના કરવામાં કોઈ સમસ્યા થતી નથી, આમ છતાં ગુજરાતી ભાષાએ ગઝલને પોતીકો કાવ્યપ્રકાર માની લીધો હોય ત્યારે ગુજરાતી ભાષાને અનુરૂપ એક એવા અલગ છંદશાસ્ક્રની જરૂરિયાત રહે છે કે જેને ગુજરાતી ગઝલનું છંદશાસ્ક્ર કહી શકાય અને જેમાં ગઝલનાં છંદોની રચના ગુજરાતી ભાષાની લિપિને અનુરૂપ રીતે કરી શકાય. આ ઉપરાંત અરૂઝના અભ્યાસ દરમિયાન કેટલાંક પ્રશ્નો નિરુત્તર રહે છે એ પ્રસ્તુત કરું છું.

(૧)	અરૂઝમાં મૂળ સંધિમાં (જેને રુક્ન અથવા અરકાન કહેવાય છે) કુલ આठ સંધિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે જે નીચે મુજબ છે.			
૧	મુતકારિબ	કણિલુન	લગાગા	
૨	મુતદારિક	ફાઇલુન	ગાલગા	
૩	હાજ	મફાઈલુન	લગાગાગા	
૪	રમલ	ફાઇલાતુન	ગાલગાગા	
૫	રજઝ	મુસ્તફાઈલુન	ગાગાલગા	
૬	કામિલ	મુતફાઇલુન	લલગાલગા	
૭	વાફિર	મફાઈલતુન	લગાલલગા	
૮	મુક્તારિબ	મફાલત	ગાગાગાલ	

	ઉપરોક્ત આઈ સંધિમાંથી પહેલી બે સંધિ પાંચ માત્રાની (પંચકલ સંધિ) અને બાકીની છ સંધિ સાત માત્રાની (સપ્તકલ સંધિ) છે. ગાઝલના છંદોમાં લગાલગા અને લલગાગા જેવી છ માત્રાની સંધિનો (ષટ્કલ સંધિ) પણ પ્રયોગ થાય છે તો પછી એને મૂળ સંધિમાં સ્થાન ન આપતાં ઝિહાફની પ્રક્રિયાથી પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રયોજન શું હોય શકે એ સમજવું મુશ્કેલ છે.
(2)	લગાલગા સંધિ ઝિહાફની પ્રક્રિયાથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. લગાગાગા (હડ્ઝ) અને ગાગાલગા (રજઝ) એ બે મૂળ સંધિમાંથી ઝિહાફની પ્રક્રિયા દ્વારા (મૂળ સંધિને ખંડિત કરીને) લગાલગા સંધિ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. આ બંને સંધિમાંથી કઈ સંધિના ખંડિત સ્વરૂપને આધાર માનવો એ સમજવું મુશ્કેલ છે. જે રીતે ગણિતમાં એક પ્રશ્નનો ઉકેલ એકથી વધુ રીતે મેળવી શકાય એ જ રીતે લગાલગા સંધિ પણ એકથી વધુ રીતે મેળવી શકાય એમ માની લઈએ તો પણ લગાલગા સંધિ ઝિહાફની પ્રક્રિયા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાને બદલે એનો મૂળ સંધિમાં સમાવેશ કેમ ન કર્યો એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે.
(3)	અરુઝમાં કુલ ૧૮ અખંડિત મૂળભૂત છંદોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે અને એને ઝિહાફની પ્રક્રિયા દ્વારા ખંડિત કરીને બીજા ધણાં છંદો પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. આ ૧૮ છંદોમાં એક છંદ છે મદીદ છંદ કે જેની સંધિ અરુઝમાં ‘ગાલગાગા ગાલગા ગાલગાગા ગાલગા’ દર્શાવવામાં આવી છે અને આ છંદને ગાલગાગા (રમલ) અને ગાલગા (મુતદારિક) એ બે સંધિનું મિશ્ર અખંડિત સ્વરૂપ ગણવામાં આવ્યું છે. હવે બીજો એક છંદ ‘લલગાલ ગાલગાગા લલગાલ ગાલગાગા’ જોઈએ કે જેને રમલ છંદના (ગાલગાગા) ખંડિત ગણોના યોગથી રચાયેલો દર્શાવવામાં આવ્યો છે. હવે આ છંદની સંધિ અલગ રીતે દર્શાવી જોઈએ ‘લલગાલગા લગાગા લલગાલગા લગાગા’. આ રીતે જોવા જઈએ તો આ છંદ લલગાલગા (કામિલ) અને લગાગા (મુતકારિબ) સંધિનું મિશ્ર અખંડિત સ્વરૂપ છે, તો પછી આ છંદને ૨૦ મા મૂળભૂત અખંડિત છંદ તરીકે સ્વીકારવાને બદલે રમલ છંદના ખંડિત ગણોથી પ્રાપ્ત થયેલો દર્શાવવાનું પ્રયોજન શું હોય શકે એ સમજવું મુશ્કેલ છે.

અરુઝની બીજી એક મર્યાદા એ ગણવામાં આવે છે કે અરુઝમાં છંદોના નામ છંદ કરતાં પણ ખૂબ લાંબા હોય છે, પરંતુ એ લાંબા નામ પરથી છંદ-રચના જાણી શકાય છે એ જ અરુઝની વિશેષતા છે. ઉપરોક્ત ચર્ચાનો હેતુ અરુઝની નિંદા કરવાનો નથી. અરુઝની નિંદા કરવાથી મારું કાર્ય અરુઝ કરતાં ચઢિયાતું સાબિત ન જ થઈ શકે. ખરું કહું તો અરુઝને કારણે જ હું આ કાર્ય કરી શક્યો છું.

ઉપરોક્ત મર્યાદાઓને નિવારવા અને ગઝલના છંદશાસ્ક્રને ગુજરાતી-હિન્દી જેવી ભાષાને અનુરૂપ બનાવવા પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરીને મારા હિન્દી પુસ્તક 'ગઝલધારા'માં (વર્ષ ૨૦૧૫) ગઝલનું છંદશાસ્ક્ર ૨જી કર્યું હતું તથા 'ગઝલ કે છંદ ઓર સંગીત કે તાલ કા સમન્વય' હેઠળ ગઝલનું તાલશાસ્ક્ર પણ ૨જી કર્યું હતું. ગઝલનું તાલશાસ્ક્ર પ્રસ્તુત કરવાનો કદાચ આ સૌપ્રથમ પ્રયાસ હશે. 'ગઝલધારા'માં મોટે ભાગના ગઝલના છંદોની સંધિ અરૂઝમાં દર્શાવેલ સંધિ મુજબ જ રહી છે તથા જે છંદની સંધિ અરૂઝ કરતાં અલગ છે તે સમજવામાં અરૂઝ કરતાં વધુ સરળ છે. આ ચર્ચા દરમિયાન હું એ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ જ ગઝલના છંદોનું માર્ગદર્શન આપીશ તથા લધુ-ગુરુ અક્ષરોમાં લેવાતી છૂટ વિશે પણ ચર્ચા કરતો જઈશ.

ઉપલબ્ધ સર્જનોનું અવલોકન કરી નિયમો તારવીને શાસ્ક્રની રચના થાય છે અને ત્યારબાદ એ શાસ્ક્રના આધારે નવા સર્જનો થાય છે. ગેરફિલ્મી અને ફિલ્મી ગઝલ ઉપરાંત ફિલ્મી ગીતોમાં પણ ગઝલના છંદોનો ધણો પ્રયોગ થયો છે. 'ગઝલધારા' પુસ્તકની રચના કરતી વખતે ૨૦૦૦ થી વધુ ફિલ્મી ગીત-ગઝલનો અભ્યાસ કરતાં આખા ગીત-ગઝલમાં ગઝલના કોઈ એક જ છંદનો પ્રયોગ થયો હોય એવાં ૫૦૦ થી વધુ ગીત-ગઝલ મખ્યા હતાં. આ ઉપરાંત ૫૦૦ થી વધુ ગેરફિલ્મી ગઝલોનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. આ અભ્યાસ દરમિયાન ગઝલના ૪૦ થી વધુ છંદો પ્રાપ્ત થયા હતા જે પૈકી ગઝલના ૩૦ છંદોને 'ગઝલધારા' પુસ્તકમાં આવરી લીધા હતા. મારા અભ્યાસની ૮૫% થી વધુ રચનાઓ એ ૩૦ છંદોમાં જ હતી.

આ ઉપરાંત હાલમાં 'શૂન્ય' પાલનપુરી, 'મરીઝ', 'ગની' દહીંવાળા અને અમૃત 'ધાયલ'ના સમગ્ર સંગ્રહ અનુકૂળે 'શૂન્યની સૃષ્ટિ', 'સમગ્ર મરીઝ', 'હોય ના વ્યક્તિ ને એનું નામ બોલાયા કરે' અને 'આઠો જામ ખુમારી'નો અભ્યાસ કર્યો છે. આ ચારેય સંગ્રહની ગઝલ અને નઝમના છંદોનો અભ્યાસ કર્યો છે જ્યારે મુક્તકો અને છૂટા શેરોને છોડી દીધા છે. મારા આટલા અભ્યાસ દરમિયાન ગઝલના ૬૦ થી વધુ છંદ પ્રાપ્ત થયા હતા જે પૈકી ૮૦% થી વધુ રચનાઓમાં 'ગઝલધારા' પુસ્તકમાં દર્શાવેલ ૩૦ છંદો પૈકી ૨૮ છંદોનો જ પ્રયોગ જોવા મળે છે અને બાકીના છંદો પૈકી ધણાં છંદો તો આ ૩૦ છંદો પૈકીના કોઈ એક છંદનું અડધું, દોઢું કે બમણું સ્વરૂપ જ છે.

છંદશાસ્ક્ર વિશે જે ચર્ચા કરીશું એમાં આ અભ્યાસમાંથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન આપ સૌને વહેંચવાનો ઉપક્રમ છે.

પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ ગજલના છંદોને બે રીતે સમજુ શકાય, પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને અને છંદમાં પ્રયુક્ત સંધિના પદ્યભારવાળા અક્ષરને નિશાની કરીને. પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને છંદનું નિરૂપણ કરવાથી મોટે ભાગના છંદોનું સ્વરૂપ વિકૃત થઈ જાય છે અને કેટલાંક છંદોનું નિરૂપણ અશક્ય થઈ જાય છે. લગાગા સંધિમાં પદ્યભાર સંધિના પહેલા ગુરુઅક્ષર પર સ્થિત છે. ‘લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા’ છંદને પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને ‘લ ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા’ સ્વરૂપે દર્શાવવાથી છંદનું સ્વરૂપ વિકૃત થઈ જાય છે પરંતુ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરની ઊપર ટપકું કરીને ‘લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા’ સ્વરૂપે દર્શાવવાથી છંદમાં લગાંગા સંધિના ચાર આવર્તનો પ્રયુક્ત થયા છે એ સરળતાથી સમજુ શકાય છે. હું છંદમાં પ્રયુક્ત સંધિના પદ્યભારવાળા અક્ષરને નિશાની કરીને દર્શાવવાની જ પદ્ધતિ અપનાવીને ગજલના છંદોની રચનાને સમજાવવાનો પ્રથમ કરીશ.

(3)

ક્રેટલાંક અવલોકનો

ગઝલ એ આજનો સૌથી વધુ ખેડાતો કાવ્ય-પ્રકાર છે. ગઝલના અતિપ્રચલિત થવાનું એક મુખ્ય કારણ ગઝલના છંદોની પ્રવાહિતા પણ છે. ગઝલના છંદો લગત્મક સ્વરૂપવાળા માત્રામેળ છંદો છે કે જેમાં લધુ-ગુરુ માપ નક્કી કરવા માટે ધ્વનિમેળનો આધાર લેવામાં આવે છે. ગઝલના છંદો આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોથી શિથિલ સ્વરૂપે અને માત્રામેળ છંદોથી ચુસ્ત સ્વરૂપે પ્રયોજયેલા જોવા મળે છે.

‘અનુભવ’ શબ્દનું લેખિત લગત્મક માપ ‘લલલલ’ થાય છે પરંતુ ‘અનુભવ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ ‘અનુભવ’ કરવામાં આવે છે તેથી ઉચ્ચારણ મુજબ ‘અનુભવ’ શબ્દનું લગત્મક માપ ‘લલગા’ થાય છે. અહીં ‘અનુ’ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરો છે અને ‘ભવ’ સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરો છે.

ગઝલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે પરંતુ એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ વજિત છે તથા બે લધુઅક્ષરોના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે પરંતુ સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ વજિત છે જ્યારે આપણા ભારતીય માત્રામેળ છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે અને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે અને સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે. આમ ગઝલના છંદોનું સ્વરૂપ આપણા માત્રામેળ છંદો કરતાં ચુસ્ત જણાય છે.

ગઝલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે જ્યારે આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં આવી છૂટ પણ લઈ શકતી નથી. આમ ગઝલના છંદોનું સ્વરૂપ આપણા આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો કરતાં શિથિલ જણાય છે.

ગઝલ હંમેશાં બોલચાલની ભાષામાં જ લખાય છે. ‘કમલનયન’ શબ્દનું બોલચાલની ભાષામાં માપ લગાલગા (ક-મલ-ન-યન) થાય છે અને ગઝલના છંદોમાં ‘કમલનયન’ શબ્દ લગાલગા સ્વરૂપે જ પ્રયોજવામાં આવે છે. આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં ‘કમલનયન’ શબ્દ

લલલલલલ (ક-મ-લ-ન-ય-ન) સ્વરૂપે જ પ્રયોજી શકાય છે જ્યારે માત્રામેળ છંદોમાં 'કમલનયન' શબ્દ લગાલગા (ક-મલ-ન-યન) ઉપરાંત ગાલગાલ (કમ-લ-નય-ન), ગાગાગા (કમ-લન-યન), લલગાગા (ક-મ-લન-યન), ગાલલગા (કમ-લ-ન-યન), ગાગાલલ (કમ-લન-યન) વગેરે સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે. આમ ગઝલના છંદો આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોથી શિથિલ સ્વરૂપે અને માત્રામેળ છંદોથી ચુસ્ત સ્વરૂપે પ્રયોજાયેલા જોવા મળે છે.

'અનુમતિ' શબ્દનું લેખિત અને પઠન બંને સ્વરૂપે લગાત્મક સ્વરૂપ લલલલ (ચાર સ્પષ્ટ લધુઅક્ષર) જ થાય છે. ગઝલના છંદોમાં એકસાથે બે થી વધુ સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકતો નથી તો 'અનુમતિ' શબ્દ ગઝલમાં કઈ રીતે પ્રયુક્ત થઈ શકે એ જોઈએ. 'અનુમતિ' શબ્દનું 'અનૂમતી' (લગાલગા) સ્વરૂપે કે 'અનૂમતિ' (લગાલલ) સ્વરૂપે પઠન કરવાથી પણ એ કર્ણાકટુ લાગતો નથી. આમ 'અનુમતિ' શબ્દ ગઝલમાં લગાલગા કે લગાલલ સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય કે જેથી બે થી વધુ સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. બે થી વધુ સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોવાળા બીજા શબ્દો પણ ગઝલમાં આ રીતે પ્રયુક્ત કરી શકાય છે. 'અનુમતિ' શબ્દના પ્રયોગવાળી બે પંક્તિ ઉદાહરણ સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરું છું.

અનૂમતી જો મળે તમારી = લગાલગાગા લગાલગાગા

ન મળી અનૂમતિ આપની = લલગાલગા લલગાલગા

(આપ સૌને લગાત્મક સ્વરૂપ સમજવામાં સરળ પડે તેથી 'અનૂમતી' અને 'અનૂમતિ' લખ્યું છે પરંતુ આપ સૌ ગઝલ લખો ત્યારે 'અનુમતિ' જ લખવું રહ્યું, 'અનૂમતી' કે 'અનૂમતિ' નહીં.)

: પદ્ધતિભાર :

કોઈપણ માત્રામેળ રચનાના કે કોઈપણ આવૃત્તસંધિ રૂપમેળ રચનાના પઠનમાં અથવા ગાયનમાં અમુક સ્થાન પર વિશેષ થડકાર કે આધાતનો અનુભવ કરી શકાય છે. આ વિશેષ થડકાર કે આધાતને જ પદ્ધતિભાર કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ રચનાના છંદમાં પ્રયુક્ત સંધિના આધારે નિશ્ચિત સમયાંતરે પદ્ધતિભારની (વિશેષ થડકાર કે આધાતની) પુનરાવૃત્તિ થતી હોય છે. પદ્ધતિભાર (વિશેષ થડકાર કે આધાત) માટે તાલ-સ્થાન અથવા તાળ-સ્થાન શબ્દ પણ પ્રયુક્ત થાય છે, પરંતુ સંગીતમાં તાલ શબ્દ અલગ અર્થમાં પ્રયુક્ત થતો હોવાથી આપણે પદ્ધતિભાર શબ્દનો જ પ્રયોગ કરીશું અને એ જ વધુ ઉચિત છે. છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી સંધિના પદ્ધતિભાર બે પ્રકારના હોય છે, મુખ્ય પદ્ધતિભાર અને ગૌણ પદ્ધતિભાર. મુખ્ય પદ્ધતિભારના પ્રમાણમાં ગૌણ પદ્ધતિભારમાં થડકારનું પ્રમાણ થોડું ઓછું હોય છે. છંદોના નિરૂપણ માટે ફક્ત મુખ્ય પદ્ધતિભારને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે જ્યારે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોના પ્રયોગ માટે ગૌણ પદ્ધતિભાર પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્ધતિભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લધુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે.

ગાંગલના છંદોના મારા અભ્યાસ દરમિયાન કેટલાંક તારણો નીકળ્યા છે જે પ્રસ્તુત કરું છું.

(૧)	<p>લ = લધુઅક્ષર = એક માત્રાકાળમાં ઉચ્ચારણ</p> <p>ગા = ગુરુઅક્ષર = બે માત્રાકાળમાં ઉચ્ચારણ</p>
(૨)	<p>લધુ-ગુરુ અક્ષરોની ગણતરીમાં (અક્ષરોનું લધુ-ગુરુ સ્વરૂપ એટલે કે વજન નક્કી કરવામાં) અક્ષર હસ્તવસ્વરયુક્ત છે કે દીર્ઘસ્વરયુક્ત છે એ ધ્યાનમાં ન લેતાં અક્ષરના ઉચ્ચારણ-સમયને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. જેમકે 'કવિતા' શબ્દનું માપ લલગા હોવા છિતાં ઉચ્ચારણ-સમયને આધારે 'કવિતા' શબ્દ લલગા (ક-વિ-તા) અને લગાગા (ગ-ઝિ-તા) એ બંને માપમાં પ્રયોજી શકાય છે.</p>
(૩)	<p>ગાંગલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે જ્યારે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકતો નથી. જેમકે 'ગાંગલ' શબ્દનું માપ લગા (ગ-ઝિ-તા) જ થાય છે, પરંતુ 'કવિતા' શબ્દ ગાગા (કવિ-તા) માપમાં પ્રયોજી શકતો નથી.</p>

	<p>ગઝલના છંદોમાં જ્યાં બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ હોય ત્યાં સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો જ પ્રયોગ કરવો પડે છે. બે સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કે એક ગુરુઅક્ષરનો પ્રયોગ કરી શકતો નથી. જેમકે લલગા માપમાં ‘કવિતા’ શબ્દનો પ્રયોગ કરી શકાય છે, પરંતુ ‘તરવું’ શબ્દ લલગા માપમાં (ત-ર-વું) પ્રયોજી શકતો નથી કારણ કે ‘તરવું’ શબ્દનું માપ ગાગા (તર-વું) જ થાય છે.</p>
(૪)	<p>ગઝલના છંદોમાં એકસાથે બે થી વધુ સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરો પ્રયુક્ત થતા નથી. ગઝલ પ્રચલિત હોવાનું એક કારણ ગઝલના છંદોની પ્રવાહિતા પણ છે. એકસાથે બે થી વધુ સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ છંદોની પ્રવાહિતાને ઓછી કરી દે છે.</p>
(૫)	<p>ફક્ત ગુરુઅક્ષરોના પ્રયોગવાળા છંદમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર (પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષર સિવાય) બે સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે, પરંતુ આ છૂટ એવી રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી બે થી વધુ સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે એટલે કે એકસાથે એક જ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકશે. સામાન્ય રીતે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરો લેવાની છૂટ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષર પહેલાંના અથવા પછીના અથવા એ બંને ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર જ લેવાયેલી જોવા મળે છે અને એ જ યોગ્ય પણ છે. એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોના પ્રયોગ માટે આ નિયમ બાધક નથી.</p>
(૬)	<p>આપણા ભારતીય છંદોમાં પંક્તિના અંતે આવતા લધુઅક્ષરને જરૂર મુજબ ગુરુઅક્ષર ગણવાની છૂટ છે પરંતુ ગઝલના છંદશાસ્ત્ર અનુસાર પંક્તિને (મિસરા) અંતે આવતા લધુઅક્ષરને અલગ ન ગણતાં એ પહેલાનાં ગુરુઅક્ષરમાં જ સમાવિષ્ટ કરી દેવામાં આવે છે એટલે કે પંક્તિના અંતિમ લધુઅક્ષરને તે પહેલાનાં ગુરુઅક્ષર સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવે છે. બે ઉદાહરણો પરથી આ વાત સમજીએ. અહીં ઉદાહરણ સ્વરૂપે મતલા અને મકતા જ આપ્યા છે પરંતુ અન્ય શેર માટે પણ આ જ નિયમ લાગુ પડશે.</p> <p style="text-align: center;">(૧)</p> <p style="text-align: center;">(ગઝલકાર : ‘મરીઝ’)</p> <p style="text-align: center;">બસ એટલી સમજ મને પરવરદિગાર દે સુખ જ્યારે જ્યાં મળે ત્યાં બધાના વિચાર દે</p> <p style="text-align: center;">દુનિયામાં કંઈકનો હું કરજદાર છું ‘મરીઝ’ ચૂકવું બધાનું દેણ જો અલ્લાહ ઉધાર દે</p>

મતલામાં (બંને પંક્તિમાં) અંત્યાક્ષર લધુઅક્ષર ન હોવા છતાં મકતાની પહેલી પંક્તિને અંતે એક લધુઅક્ષર 'જ' વધારાનો છે જેને અલગ ન ગણતાં 'રી' સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવશે, એટલે કે 'મરીજ' શબ્દનું ઉચ્ચારણ 'મરીજ' કરવાથી મિસરાનું વજન જળવાય જશે.

(૨)

(ગંગલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

હોઠે ભાવ ને હૈયે વ્યંગ
વાહ રે દુનિયા તારા ઢંગ

અંગત વાતો વ્યક્ત ન કર
'શૂન્ય' થશે મર્યાદાલંગ

મતલામાં (બંને પંક્તિમાં) અંત્યાક્ષર લધુઅક્ષર હોવા છતાં મકતાની પહેલી પંક્તિમાં એ વ્યવસ્થા જળવવામાં આવી નથી, એના પરથી ઉપરોક્ત બાબત સરળતાથી સમજુશકાશે.

(૪)

પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ ગાઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત સંધિ

: પદ્યભાર :

કોઈપણ માત્રામેળ રચનાના કે કોઈપણ આવૃત્તસંધિ રૂપમેળ રચનાના પઠનમાં અથવા ગાયનમાં અમુક સ્થાન પર વિશેષ થડકાર કે આધાતનો અનુભવ કરી શકાય છે. આ વિશેષ થડકાર કે આધાતને જ પદ્યભાર કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ રચનાના છંદમાં પ્રયુક્ત સંધિના આધારે નિશ્ચિત સમયાંતરે પદ્યભારની (વિશેષ થડકાર કે આધાતની) પુનરાવૃત્તિ થતી હોય છે. પદ્યભાર (વિશેષ થડકાર કે આધાત) માટે તાલ-સ્થાન અથવા તાળ-સ્થાન શબ્દ પણ પ્રયુક્ત થાય છે, પરંતુ સંગીતમાં તાલ શબ્દ અલગ અર્થમાં પ્રયુક્ત થતો હોવાથી આપણે પદ્યભાર શબ્દનો જ પ્રયોગ કરીશું અને એ જ વધુ ઉચિત છે. છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી સંધિના પદ્યભાર બે પ્રકારના હોય છે, મુખ્ય પદ્યભાર અને ગૌણ પદ્યભાર. મુખ્ય પદ્યભારના પ્રમાણમાં ગૌણ પદ્યભારમાં થડકારનું પ્રમાણ થોડું ઓછું હોય છે. છંદોના નિરૂપણ માટે ફક્ત મુખ્ય પદ્યભારને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે જ્યારે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોના પ્રયોગ માટે ગૌણ પદ્યભાર પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લધુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. મારા પુસ્તક 'ગાઝલધારા'માં અને અન્ય લેખમાં મુખ્ય પદ્યભારને રેખાંકિત કરીને અને ગૌણ પદ્યભારને નીચે ટપકું કરીને દર્શાવ્યાં છે જ્યારે આ ચર્ચા દરમિયાન હું મુખ્ય પદ્યભારને ઊપર ટપકું કરીને અને ગૌણ પદ્યભારને નીચે ટપકું કરીને દર્શાવીશ.

'અનુભવ' શબ્દનું લેખિત લગાત્મક માપ 'લલલલ' થાય છે પરંતુ 'અનુભવ' શબ્દનું ઉચ્ચારણ 'અનુભવ' કરવામાં આવે છે તેથી ઉચ્ચારણ મુજબ 'અનુભવ' શબ્દનું લગાત્મક માપ 'લલગા' થાય છે. અહીં 'અનુ' સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરો છે અને 'ભવ' સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરો છે.

જે રીતે પદ્ય-રચનામાં પ્રવાહિતા માટે છંદ જરૂરી છે એ જ રીતે સંગીત-રચનામાં પ્રવાહિતા માટે તાલ જરૂરી છે. ગઝલ એ ગોય કાવ્ય પ્રકાર હોવાથી ગઝલના છંદ અને સંગીતના તાલ વચ્ચે સીધો સંબંધ સ્થાપિત થાય છે. આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ ગઝલના છંદોમાં પંચકલ, ષટ્કલ, સપ્તકલ અને અષ્ટકલ પ્રકારની સંધિ પ્રયુક્ત થાય છે કે જેનો પદ્યભાર સંગીતના તાલના આધારે નક્કી કરી શકાય છે. લઘુઅક્ષરની ૧ માત્રા અને ગુરુઅક્ષરની ૨ માત્રા ગણતાં પંચકલ સંધિની ૫ માત્રા, ષટ્કલ સંધિની ૬ માત્રા, સપ્તકલ સંધિની ૭ માત્રા અને અષ્ટકલ સંધિની ૮ માત્રા થાય છે. પંચકલ સંધિ માટે ૧૦ માત્રાના અપતાલનો પ્રયોગ, ષટ્કલ સંધિ માટે ૬ માત્રાના તાલ દાદરાનો પ્રયોગ, સપ્તકલ સંધિ માટે ૭ માત્રાના તાલ રૂપકનો અથવા ૧૪ માત્રાના તાલ દીપચન્દીનો પ્રયોગ અને અષ્ટકલ સંધિ માટે ૮ માત્રાના તાલ કહેરવાનો પ્રયોગ કરવાથી જુદી-જુદી સંધિના પદ્યભાર નક્કી કરી શકાય છે. સંધિના મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર નક્કી કરવાની પદ્ધતિ રજૂ કરવાનો અહીં અવકાશ નથી. તેથી એ સંદર્ભમાં વિસ્તૃત માહિતી માટે પહેલા પાના પર દર્શાવેલ મારી વેબસાઈટ પરથી મારું પુસ્તક 'ગઝલધારા' અથવા મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારના વિષય પરના મારા લેખનો અભ્યાસ કરવો રહ્યો. મારી વેબસાઈટ પર પ્રસ્તુત કરેલ માહિતીને વિના મૂલ્યે ડાઉનલોડ કરી શકાય છે.

ગઝલમાં સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે આવતા નથી. તેથી બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવતા હોય એવી સંધિની યાદી પ્રસ્તુત કરું છું.

અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર હોય અને બેથી વધુ લધુઅક્ષર એકસાથે
પ્રયુક્ત ન થતા હોય એવી સંધિનાં મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર
(ઓપર ટપું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપું = ગૌણ પદ્યભાર)

: પંચકલ સંધિ :

લગાંગા
ગાલગાં

: ષટકલ સંધિ :

લગાંલગાા અથવા લગાલગાં
લલગાગાં
ગાંલલગાા

: સપ્તકલ સંધિ :
લગાગાગાં
ગાંલગાગાા
ગાગાંલગાા
લલગાંલગાા
લગાલલગાં

: અષ્ટકલ સંધિ :

ગાંગાગાગાા અથવા ગાગાંગાગાા
લંગાલગાગાા
લલગાંગાગાા
ગાંલલગાગાા
ગાગાંલલગાા
લલગાંલલગાા
ગાલંગાલગાા

અંત્યાક્ષર લધુઅક્ષર હોય અને બેથી વધુ લધુઅક્ષર એકસાથે
પ્રયુક્ત ન થતા હોય એવી સંધિનાં મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર
(ઓપર ટપ્પું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપ્પું = ગૌણ પદ્યભાર)

: પંચકલ સંધિ :

ગાંગાલ

: ષટકલ સંધિ :

ગાંલગાલ અથવા ગાલગાંલ
ગાગાંલલ

: સપ્તકલ સંધિ :

ગાંલગાલલ
ગાગાગાંલ
ગાલલગાંલ

: અષ્ટકલ સંધિ :

ગાંગાગાલલ
ગાંલલગાલલ
ગાંગાલાગાલ

ઉપરોક્ત સંધિઓના અભ્યાસ પરથી નીચે મુજબના કેટલાંક તારણો કાઢી શકાય છે.

(૧)	કોઈપણ સંધિમાં મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ થયો નથી.
(૨)	જે સંધિમાં મુખ્ય અથવા ગૌણ પદ્યભાર લધુઅક્ષર પર સ્થિત હોય તે સંધિમાં મુખ્ય અથવા ગૌણ પદ્યભારવાળા લધુઅક્ષર પછી ગુરુઅક્ષરનો જ પ્રયોગ થયો છે.
(૩)	મુખ્ય અને ગૌણ એ બંને પદ્યભાર લધુઅક્ષર પર જ સ્થિત હોય એવી એકપણ સંધિ પ્રયુક્ત થતી નથી.
(૪)	કોઈપણ એક સંધિના એક થી વધુ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી પ્રાપ્ત સ્વરૂપમાં પણ બેથી વધુ સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરો એકસાથે આવતાં નથી.
(૫)	દરેક પંચકલ સંધિમાં મુખ્ય પદ્યભારથી અને ગૌણ પદ્યભારથી અનુક્રમે દ્વિકલ (ગા) અને ત્રિકલ (ગાલ) સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૬)	દરેક ષણ્ણકલ સંધિમાં એક ત્રિકલ (ગાલ) મુખ્ય પદ્યભારથી અને બીજું ત્રિકલ (ગાલ અથવા લગા) ગૌણ પદ્યભારથી એમ બે ત્રિકલ સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૭)	દરેક સપ્તકલ સંધિમાં મુખ્ય પદ્યભારથી અને ગૌણ પદ્યભારથી અનુક્રમે ત્રિકલ (ગાલ) અને ચતુર્ષકલ (ગાગા અથવા ગાલલ) સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૮)	દરેક અષ્ટકલ સંધિમાં એક ચતુર્ષકલ (ગાગા અથવા ગાલલ અથવા લગાલ) મુખ્ય પદ્યભારથી અને બીજું ચતુર્ષકલ (ગાગા અથવા ગાલલ અથવા લગાલ) ગૌણ પદ્યભારથી એમ બે ચતુર્ષકલ સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૯)	જે અષ્ટકલ સંધિમાં બે લધુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત થતા ન હોય એવી અષ્ટકલ સંધિમાં બે લધુઅક્ષરની વચ્ચે એક થી વધુ ગુરુઅક્ષર પ્રયુક્ત થતાં નથી.
(૧૦)	લંગાલગાગા અને ગાલંગાલગા એ બે અષ્ટકલ સંધિમાં જ મુખ્ય પદ્યભાર લધુઅક્ષર પર સ્થિત છે કારણ કે એ બંને સંધિ અનુક્રમે ગાંગાગાગા અને ગાગાંગાગા સંધિના જ સ્વરૂપ છે.

ગાજલના છંદશાસ્ક્ર અનુસાર પંક્તિને (મિસરા) અંતે આવતા લધુઅક્ષરને અલગ ન ગણતાં એ પહેલાનાં ગુરુઅક્ષરમાં જ સમાવિષ્ટ કરી દેવામાં આવે છે એટલે કે પંક્તિના અંતિમ લધુઅક્ષરને તે પહેલાનાં ગુરુઅક્ષર સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવે છે. આમ આપણી પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષરવાળી સંધિ જ ગાજલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થશે.

જે સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદોની ગાજલો જોવા મળતી હોય એવી સંધિને મુખ્ય સંધિ કહીશું અને જે સંધિનો પ્રયોગ મુખ્ય સંધિના વિકલ્પ રૂપે જ થતો હોય એવી સંધિને ગૌણ સંધિ કહીશું. ગૌણ સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદોની ગાજલો જવલ્લે જ જોવા મળતી હોય છે.

ગાજલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી મુખ્ય સંધિ :

(ઊપર ટપું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપું = ગૌણ પદ્યભાર)

(૦૧) લગાંગા

(૦૨) ગાલગાં

(૦૩) લગાંલગા અથવા લગાલગાં

(૦૪) લલગાગાં

(૦૫) ગાંલલગા

(૦૬) લગાગાગાં

(૦૭) ગાંલગાગા

(૦૮) ગાગાંલગા

(૦૯) લલગાંલગા

(૧૦) લગાલલગાં

(૧૧) ગાંગાગાગા અથવા ગાગાંગાગા

(૧૨) લંગાલગાગા

ગાજલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી ગૌણ સંધિ :

(ઊપર ટપું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપું = ગૌણ પદ્યભાર)

(૦૬) લગાગાગાં = લગાલલગાં

(૦૭) ગાંલગાગા = ગાંલગાલલ

(૦૮) ગાગાંલગા = લલગાંલગા

(૧૧) ગાંગાગાગા = લંગાલગાગા, ગાંલલગાગા, ગાંગાગાલલ, ગાંલલગાલલ, ગાંગાલગાલ.

(૧૧) ગાગાંગાગા = લલગાંગાગા, ગાગાંલલગા, લલગાંલલગા, ગાલંગાલગા.

સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લધુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોના પ્રયોગની છૂટ ઉપરોક્ત નિયમને આધીન ફક્ત અષ્ટકલ સંધિ ‘ગાંગાગાગા’ અથવા ‘ગાગાંગાગા’ના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદો પુરતી જ મર્યાદિત રાખવી હિતાવહ છે.

ગાંગલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી ગૌણ સંધિની યાદી પરથી કયા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય એ બાબત સરળતાથી સમજુ શકાશે. ગૌણ સંધિનો પ્રયોગ અષ્ટકલ સંધિ ‘ગાંગાગાગા’ અથવા ‘ગાગાંગાગા’ ના વિકલ્પ પુરતો જ એ રીતે મર્યાદિત રાખવો જોઈએ કે જેથી છંદનો અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર જ આવે એટલે કે અંત્યાક્ષર લધુઅક્ષર હોય એવી ગૌણ સંધિનો પ્રયોગ છંદમાં અંતિમ સંધિના વિકલ્પ રૂપે કરી શકાય નહીં.

‘મતિ’ શબ્દ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો બનેલો છે અને ‘દિલ’ શબ્દ સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો બનેલો છે. ગાંગાગાગા સંધિમાં ‘દિલ’ શબ્દનો પ્રયોગ કોઈપણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન કરી શકાય છે જ્યારે ‘મતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં એટલે કે ‘મતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ ગાંગાગાગા સંધિના બીજા અને ચોથા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર જ કરી શકાશે. ‘અનુભવ’ શબ્દનો પ્રયોગ ગાંગાગાગા સંધિમાં કરવો હોય તો ‘અનુભવ’ શબ્દનો ‘અનુ’ ગાંગાગાગા સંધિના બીજા અથવા ચોથા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર આવે એ જ રીતે પ્રયુક્ત કરી શકાશે.

(૫)

પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિથી છંદ-રચના

જે સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદોની ગંગલો જોવા મળતી હોય એવી સંધિને મુખ્ય સંધિ કહીશું અને જે સંધિનો પ્રયોગ મુખ્ય સંધિના વિકલ્પ રૂપે જ થતો હોય એવી સંધિને ગૌણ સંધિ કહીશું. ગૌણ સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદોની ગંગલો જવલ્લે જ જોવા મળતી હોય છે.

ગંગલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી મુખ્ય સંધિ :

(૩૧પર ટપું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપું = ગૌણ પદ્યભાર)

(૦૧) લગાંગાં

(૦૨) ગાલગાં

(૦૩) લગાંલગાં અથવા લગાલગાં

(૦૪) લલગાગાં

(૦૫) ગાંલલગાં

(૦૬) લગાગાગાં

(૦૭) ગાંલગાગાં

(૦૮) ગાગાંલગાં

(૦૯) લલગાંલગાં

(૧૦) લગાલલગાં

(૧૧) ગાંગાગાગાં અથવા ગાગાંગાગાં

(૧૨) લંગાલગાગાં

ગંગલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી ગૌણ સંધિ :

(૩૧પર ટપું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપું = ગૌણ પદ્યભાર)

(૦૬) લગાગાગાં = લગાલલગાં

(૦૭) ગાંલગાગાં = ગાંલગાલલ

(૦૮) ગાગાંલગાં = લલગાંલગાં

(૧૧) ગાંગાગાગાં = લંગાલગાગાં, ગાંલલગાગાં, ગાંગાગાલલ, ગાંલલગાલલ, ગાંગાલગાલ.

(૧૨) ગાગાંગાગાં = લલગાંગાગાં, ગાગાંલલગાં, લલગાંલલગાં, ગાલંગાલગાં.

સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લધુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોના પ્રયોગની છૂટ ઉપરોક્ત નિયમને આધીન ફક્ત અષ્ટકલ સંધિ ‘ગાંગાગાગા’ અથવા ‘ગાગાંગાગા’ના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદો પુરતી જ મર્યાદિત રાખવી હિતાવહ છે.

ગાંગલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી ગૌણ સંધિની યાદી પરથી કયા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય એ બાબત સરળતાથી સમજુ શકશે. ગૌણ સંધિનો પ્રયોગ અષ્ટકલ સંધિ ‘ગાંગાગાગા’ અથવા ‘ગાગાંગાગા’ ના વિકલ્પ પુરતો જ એ રીતે મર્યાદિત રાખવો જોઈએ કે જેથી છંદનો અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર જ આવે એટલે કે અંત્યાક્ષર લધુઅક્ષર હોય એવી ગૌણ સંધિનો પ્રયોગ છંદમાં અંતિમ સંધિના વિકલ્પ રૂપે કરી શકાય નહીં.

હવે ઉપરોક્ત મુખ્ય સંધિના પ્રયોગ દ્વારા છંદ-રચના કેવી રીતે કરી શકાય એ જોઈએ.

આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ ગાંગલના છંદોને ચાર પ્રકારમાં વર્ગીકૃત કરી શકશે. (૧) શુદ્ધ-અખંડિત, (૨) શુદ્ધ-ખંડિત, (૩) મિશ્ર-અખંડિત, (૪) મિશ્ર-ખંડિત.

છંદોના વિવરણમાં દરેક છંદના તર્ક-સંગત નામ પણ દર્શાવ્યા છે. તર્ક-સંગત નામમાં સંધિના આવર્તનની સંખ્યા દર્શાવવા અંકોનો પ્રયોગ કર્યો છે તથા લોપ દર્શાવવા - ચિહ્નનો અને મિશ્રણ દર્શાવવા + ચિહ્નનો પ્રયોગ કર્યો છે. છંદમાં શરૂઆતમાં લોપની પ્રક્રિયા દર્શાવવા તર્ક-સંગત નામની શરૂઆતમાં લોપ કરેલા અક્ષર/અક્ષરોને - ચિહ્ન સાથે દર્શાવ્યા છે અને છંદમાં અંતે લોપની પ્રક્રિયા દર્શાવવા તર્ક-સંગત નામના અંતે લોપ કરેલા અક્ષર/અક્ષરોને - ચિહ્ન સાથે દર્શાવ્યા છે. કોઈ નિશ્ચિત સ્વરૂપના (મિશ્ર અથવા ખંડિત સ્વરૂપના) આવર્તન દર્શાવવા એ સ્વરૂપને કૌંસમાં દર્શાવી કૌંસ પહેલાં એ સ્વરૂપના આવર્તનની સંખ્યા અંકો દ્વારા દર્શાવી છે. અલગ-અલગ છંદોના તર્ક-સંગત નામનો અભ્યાસ કરવાથી આ વાત સારી રીતે સમજાય જશે.

છંદના નિરૂપણ માટે મુખ્ય પદ્ધતિના જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે એ વાત યાદ રાખવી.

(ઉપર ટપકું = મુખ્ય પદ્ધતિ અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્ધતિ)

(૧)	<p>કોઈપણ એક સંધિના એક થી વધુ આવર્તનોના પ્રયોગ કરારા છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે શુદ્ધ-અખંડિત પ્રકાર કહીશું. કોઈપણ એક સંધિના એક આવર્તનવાળી રચના પણ જોવા મળે છે, પરંતુ એમાં ગેય-તત્ત્વ નથી હોતું. સામાન્ય રીતે પંચકલ સંધિનાં વધુમાં વધુ આઠ આવર્તનવાળી રચનાઓ જોવા મળે છે તથા અન્ય પ્રકારની સંધિનાં વધુમાં વધુ ચાર આવર્તનવાળી રચનાઓ જોવા મળે છે. કોઈપણ એક સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગવાળા છંદ શ્રેષ્ઠ છે.</p> <p>લગાંગા સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p style="text-align: center;">લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા</p> <p style="text-align: center;">તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંગા</p>
(૨)	<p>કોઈપણ એક સંધિના એક થી વધુ આવર્તનોના પ્રયોગવાળા છંદની પહેલી સંધિના પહેલા અક્ષર/અક્ષરોનો લોપ કરવાથી અથવા છેલ્લી સંધિના છેલ્લા અક્ષર/અક્ષરોનો લોપ કરવાથી પણ છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે શુદ્ધ-અખંડિત પ્રકાર કહીશું.</p> <p>લગાંગા સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p style="text-align: center;">લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાં</p> <p style="text-align: center;">તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંગા-ગા</p> <p>લલગાગાં સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિના પહેલા બંને લધુઅક્ષરોનો લોપ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p style="text-align: center;">ગાગાં લલગાગાં લલગાગાં લલગાગાં</p> <p style="text-align: center;">તર્ક-સંગત નામ : -લલ+૪લલગાગાં</p> <p>(અરુઝ મુજબ સંધિ : ગાગાલ લગાગાલ લગાગાલ લગાગા)</p>

(3)	<p>ક્રોઈપણ બે કે તેથી વધુ સંધિના મિશ્રણથી અથવા એ મિશ્ર સ્વરૂપના એક થી વધુ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી પણ છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે મિશ્ર-અખંડિત પ્રકાર કહીશું.</p> <p>અનુક્રમે લલગાંલગાં અને લગાંગાં સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p style="text-align: center;">લલગાંલગાં લગાંગાં લલગાંલગાં લગાંગાં</p> <p style="text-align: center;">તક્ક-સંગત નામ : ૨(લલગાંલગાં+લગાંગાં)</p> <p style="text-align: center;">(અરૂર મુજબ સંધિ : લલગાલ ગાલગાગા લગાંગાલ ગાલગા)</p>
(4)	<p>ક્રોઈપણ બે કે તેથી વધુ સંધિના મિશ્રણથી પ્રાપ્ત સ્વરૂપની અથવા એ મિશ્ર સ્વરૂપના એક થી વધુ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી પ્રાપ્ત સ્વરૂપની પહેલી સંધિના પહેલા અક્ષર/અક્ષરોનો લોપ કરવાથી અથવા છેલ્લી સંધિના છેલ્લા અક્ષર/અક્ષરોનો લોપ કરવાથી પણ છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે મિશ્ર-અખંડિત પ્રકાર કહીશું.</p> <p>અનુક્રમે લગાલગાં અને લગાલગાં સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિના પહેલા બંને લધુઅક્ષરોનો લોપ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p style="text-align: center;">ગાંલ લગાલગાં લગાલગાં લગાલગાં</p> <p style="text-align: center;">તક્ક-સંગત નામ : -લલ+૨(લગાલગાં+લગાલગાં)</p> <p style="text-align: center;">(અરૂર મુજબ સંધિ : ગાલગાલ ગાલગાલ લગાલગાલ ગાલગા)</p> <p>અનુક્રમે લગાલગાં અને લલગાલગાં સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં છેલ્લી સંધિના બે સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષરનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે.</p> <p style="text-align: center;">લગાલગાં લલગાલગાં લગાલગાં લલગા</p> <p style="text-align: center;">તક્ક-સંગત નામ : ૨(લગાલગાં+લલગાલગાં)-ગા</p>

(4)	<p>ઉપર કમાંક (૨) અથવા (૪) અનુસાર પ્રાપ્ત છંદના એક થી વધુ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી પણ છંદ-રચના કરી શકાય છે. છંદના આ પ્રકારને આપણે શુદ્ધ-ખંડિત અથવા મિશ્ર-ખંડિત પ્રકાર કહીશું.</p> <p>લગાંગા સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી પ્રાપ્ત સ્વરૂપના બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી નીચે મુજબનો છંદ પ્રાપ્ત થાય છે.</p> <p>લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાં લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાં</p> <p>તર્ક-સંગત નામ : ૨(૪લગાંગા-ગા)</p>
-----	---

ઉપરોક્ત પદ્ધતિથી છંદ-રચના કરતી વખતે એ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે લઘુઅક્ષરની એક માત્રા અને ગુરુઅક્ષરની બે માત્રા ગણાતાં છંદમાં મુખ્ય પદ્ધભાર સમાન માત્રાના અંતરે આવે. છંદમાં લોપના સ્થાન પર લોપ કરેલ અક્ષરની માત્રા જેટલી મુખ્ય પદ્ધભારના અંતરમાં વિષમતા સ્વીકાર્ય છે, પરંતુ છંદમાં લોપના સ્થાન સિવાય સંધિના મિશ્રણને કારણે મુખ્ય પદ્ધભારના અંતરમાં વિષમતા છંદની પ્રવાહિતાને નુકસાન પહોંચાડે છે. શુદ્ધ-ખંડિત પ્રકારના છંદોમાં કોઈપણ એક જ સંધિના આવર્તન હોવાથી મુખ્ય પદ્ધભાર સમાન માત્રાના અંતરે જ સ્થિત રહેશે જ્યારે શુદ્ધ-ખંડિત પ્રકારના છંદોમાં ફક્ત લોપના સ્થાન પર લોપ કરેલ અક્ષરની માત્રા જેટલી જ મુખ્ય પદ્ધભારના અંતરમાં વિષમતા રહેશે જે સ્વીકાર્ય છે. મિશ્ર પ્રકારના છંદોમાં સંધિનું મિશ્રણ એ રીતે કરવું જોઈએ કે જેથી છંદમાં મુખ્ય પદ્ધભાર સમાન માત્રાના અંતરે સ્થિત રહે. મિશ્ર પ્રકારના છંદોમાં પણ લોપના સ્થાન પર લોપ કરેલ અક્ષરની માત્રા જેટલી મુખ્ય પદ્ધભારના અંતરમાં વિષમતા સ્વીકાર્ય છે, પરંતુ છંદમાં સંધિના મિશ્રણના કારણે મુખ્ય પદ્ધભારના અંતરમાં વિષમતા જેટલી વધુ હશે એટલી એ છંદની પ્રવાહિતા ઓછી થઈ જશે. જે છંદમાં પ્રવાહિતા ઓછી હશે એ છંદનું ગોય-તત્ત્વ પણ ઓછું થઈ જશે અને એ છંદની પ્રયાલિત થવાની સંભાવના પણ ઓછી થઈ જશે.

(૬)
છંદ નિરૂપણ

હવે હું મારી આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિથી છંદ-રચના સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ અને અરૂઝ મુજબ ગઝલના છંદોની સંધિ મોટે ભાગે સરખી જ રહેશે. જે છંદમાં આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબની સંધિ અરૂઝ મુજબની સંધિ કરતાં અલગ હશે એ સમજવામાં અરૂઝ કરતાં પ્રમાણમાં વધુ સરળ હશે. છંદની અરૂઝ મુજબની સંધિ પણ લધુ-ગુરુ સ્વરૂપે જ દર્શાવીશ. દરેક છંદના વિવરણમાં છંદના મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર સહિતના લગાત્મક સ્વરૂપની સાથે છંદનું તર્ક-સંગત નામ, છંદનો પ્રકાર, છંદની કુલ માત્રા, મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા અને છંદ-રચનાની પદ્ધતિ પણ પ્રસ્તુત કરતો જઈશ. દરેક છંદના ઉદાહરણ સ્વરૂપે એક ગઝલનો મતલા અને એક શેર અથવા મકતા ગણવિભાજન સહિત પ્રસ્તુત કરીશ કે જેમાં છંદના દરેક લધુઅક્ષરના સ્થાન પર ઓછામાં ઓછો એકવાર સ્પષ્ટ લધુઅક્ષર પ્રયુક્ત થયો હોય (ગુરુઅક્ષરને લધુઅક્ષર ગણવાની છૂટ લીધી હોય એવું નહીં) એવા શેર આવરી લીધેલ છે. આ ઉપરાંત ગઝલમાં લધુ-ગુરુ અક્ષરોમાં લેવાતી છૂટ વિશે પણ થોડી ચર્ચા કરતો જઈશ તથા દરેક છંદના ફિલ્ભી અને ગેરફિલ્ભી ગીત-ગઝલના ઉદાહરણો પણ પ્રસ્તુત કરતો જઈશ.

છંદોના વિવરણમાં ઊપર ટપું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપું = ગૌણ પદ્યભાર. છંદોના નિરૂપણ માટે ફક્ત મુખ્ય પદ્યભારને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લધુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે.

ગણવિભાજનમાં લધુ-ગુરુ માપના અક્ષરો પૂરા થાય ત્યાં ખાલી જગ્યાનો, ગણ પૂરા થાય ત્યાં અલ્પવિરામનો, પંક્તિ પૂરી થાય ત્યાં અર્ધવિરામનો અને શેર પૂરો થાય ત્યાં પૂર્ણવિરામનો પ્રયોગ કર્યો છે.

(૧)

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા

તર્ક-સંગત નામ : છલગાંગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૦

મુખ્ય પદ્ધતિની માત્રા : ૨, ૭, ૧૨, ૧૭.

છંદ-રચના : લગાંગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

નજર મેળવીશું ને ખોવાઈ જાશું;

કથાઓ બનીશું ને ચર્ચાઈ જાશું.

ગમે તેમ જુવી જશું તોય અંતે;

બહુ શાનથી 'શૂન્ય' વિસરાઈ જાશું.

(ગાંગલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

ન જર મે, અ વી શું, ને ખો વા, ઈ જા શું;

ક થા ઓ, બ ની શું, ને ચર ચા, ઈ જા શું.

ગ મે તે, મ જુ વી, જ શું તો, ય અં તે;

બ હુ શા, ન થી શૂનુ, ય વિસ રા, ઈ જા શું.

લધુ-ગુરુ સમજ :-

સામાન્ય રીતે અ, ઈ, ઉ અને ઋ સ્વર તથા એ સ્વરયુક્ત વ્યંજન લધુઅક્ષર ગણાય છે જ્યારે આ, ઈ, ઉ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં અને અઃ સ્વર તથા એ સ્વરયુક્ત વ્યંજન ગુરુઅક્ષર ગણાય છે.

ગુરુઅક્ષરના બધા જ એકાક્ષરી શબ્દો તથા બધા જ પ્રત્યયો લધુ અને ગુરુ બંને સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય છે. જેમકે ને, હું, તું, જે, કે, છું, હા, ના, નો, ની, નું, થી, એ, ઓ, માં, મેં, તેં, ત્યાં, ક્યાં, જ્યાં વગેરે. ઉપરોક્ત ગાંગલમાં 'ને' અક્ષર ગુરુઅક્ષર હોવા છતાં 'અને'ના વિકલ્પ રૂપે લધુઅક્ષર તરીકે પ્રયોજાયો છે.

જોડાક્ષરને એના પછીના અક્ષર સાથે જોડીને લખવામાં આવે છે પરંતુ જો જોડાક્ષરનો થડકાર એના પહેલાંના અક્ષર પર આવતો હોય તો એ જોડાક્ષર પહેલાંનો અક્ષર લઘુઅક્ષર હોય તો પણ જોડાક્ષરના થડકારને કારણે ગુરુઅક્ષર ગણાશે. જેમકે ‘ચર્ચા’ અને ‘શૂન્ય’ એ બંને શબ્દમાં જોડાક્ષર અનુક્રમે ‘ર’ અને ‘ન’નો થડકાર એનાં પહેલાંના અક્ષર પર આવતો હોવાથી એ બંને શબ્દોનું લગાત્મક સ્વરૂપ અનુક્રમે ગાગા અને ગાલ જ થશે, અનુક્રમે લગા અને ગાગા નહીં.

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા

૧	યે મહલો યે તખ્તો યે તાજો કી દુનિયા (મુહમ્મદ રફી)
૨	તેરી બેરુઘી ઔર તેરી મેહરબાની (જગજીત સિંઘ)
૩	ન યે ચાંદ હોગા ન તારે રહેંગે (ગીતા દત)
૪	તેરે દર પે આયા હું ફરિયાદ લે કર (તલત મહમૂદ)
૫	હમેં કાશ તુમસે મુહબ્બત ન હોતી (લતા મંગેશકર)
૬	કિસી બાત પર મૈં કિસી સે ખફા હું (કિશોરકુમાર)
૭	મુઝે ખ્યાર કી ઝિન્દગી દેનેવાલે (મુહમ્મદ રફી અને આશા ભોસલે)
૮	અજુ રૂઠ કર અબ કહાં જાઇએગા (લતા મંગેશકર)
૯	મુહબ્બત કી ઝૂટી કહાની પે રોએ (લતા મંગેશકર)
૧૦	સદા ખુશ રહે તૂ જફા કરનેવાલે (મુકેશ)
૧૧	તેરી યાદ દિલ સે મિટાને ચલા હું (મુકેશ)

(૨)

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાં

તર્ક-સંગત નામ : છલગાંગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૮

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૨, ૭, ૧૨, ૧૭.

છંદ-રચના : લગાંગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

કદાચિત હતાં દદ્દ કારણ વગર;
કે મટતાં રહ્યાં એ નિવારણ વગર.
હવે એને શક્તિ કે કિસ્મત કહો;
હું આગળ વધું છું ભલામણ વગર.
(ગાઝલકાર : 'મરીઝ')

ગણવિભાજન :-

ક દા ચિત, હ તાં દર્દ, દ કા રણ, વ ગર;
કે મટ તાં, ર હ્યાં એ, નિ વા રણ, વ ગર.
હ વે એ, ને શક્તિ, કે કિસ્મત, ક હો;
હું આ ગળ, વ ધું છું, ભ લા મણ, વ ગર.

લધુ-ગુરુ સમજ :-

જો જોડાક્ષરનો થડકાર એના પછીના અક્ષર પર આવતો હોય તો એ જોડાક્ષર પહેલાંનો અક્ષર એનાં મૂળ સ્વરૂપે જ પ્રયુક્ત થશે. 'રહ્યાં' શબ્દમાં જોડાક્ષર 'હ'નો થડકાર એના પછીનાં અક્ષર પર જ આવતો હોવાથી એનું લગાત્મક સ્વરૂપ લગા જ થશે, ગાગા નહીં. એ જ રીતે રહ્યું, કહ્યાં, કહ્યું, સહ્યાં, સહ્યું, કર્યું, કર્યાં, ભર્યાં, તર્યાં વગેરે શબ્દોનું પણ લગાત્મક સ્વરૂપ લગા જ થશે.

'શક્તિ' શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ ગાલ થાય છે પરંતુ અહીં ગાગા સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થયો છે. એ જ રીતે 'લીતિ' શબ્દ ગાલ અને ગાગા એ બંને સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય છે. 'કવિ' શબ્દ લલ અને લગા એ બંને સ્વરૂપે તથા 'સરિતા' શબ્દ લલગા અને લગાગા એ બંને સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય છે. આમ લધુઅક્ષરને ગુરુઅક્ષર મુજબ ઉચ્ચારતાં એ કર્ણકટું ન લાગતો હોય તો એ લધુઅક્ષરને ગાઝલમાં ગુરુઅક્ષર તરીકે પ્રયુક્ત કરી શકાય છે.

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાં

૧	ન જી ભરકે દેખા ન કુછ બાત કી (ચંદનદાસ)
૨	યે ખુશરંગ ચેહરા શગુફ્તા કંવલ (ઉદય શાહ)
૩	હેલો ઝિન્ડગી ઝિન્ડગી નૂર હૈ (જગજીત સિંઘ)
૪	દિખાઈ દિયે થું કિ બેખુદ કિયા (લતા મંગેશકર)

(3)

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા

તર્ક-સંગત નામ : લગાંગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૪૦

મુખ્ય પદ્ધતિની માત્રા : ૨, ૭, ૧૨, ૧૭, ૨૨, ૨૭, ૩૨, ૩૭.

છંદ-રચના : લગાંગા સંઘિનાં આઠ આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

જુદાઈના ગાળાને જીવન કહે છે મિલનની ઘડીને કયામત કહે છે;

હસું છું કે નાદાન દુનિયાના લોકો મનસ્વીપણે કેવી વાતો કરે છે.

અમે રક્ત સીંચી અમે પ્રાણ રેડી કર્યું મુક્ત જેને સદા પાનખરથી;

વસંત આવી ત્યારે હવે એ જ ઉપવન અમારા જ માટે દીવાલો ચણે છે.

(ગાંગલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

જ દા ઈ, ના ગા ઘા, ને જી વન, ક હે છે, મિ લન ની, ઘ ડી ને, ક ચા મત, ક હે છે;

હ સું છું, કે ના દા, ન દુનિ યા, ના લો કો, મ નસ્ વી, પ ણે કે, વી વા તો, ક રે છે.

અ મે રક્ત, ત સીં ચી, અ મે પ્રા, ણ રે ડી, ક ર્યું મુક્ત, ત જે ને, સ દા પા, ન ખર થી;

વ સં તા, વી ત્યા રે, હ વે એ, જ ઉપ વન, અ મા રા, જ મા ટે, દી વા લો, ચ ણે છે.

લધુ-ગુરુ સમજ :-

અકારાન્ત શબ્દ પછીના શબ્દમાં પહેલો અક્ષર સ્વર પ્રયુક્ત થતો હોથ તો લધુ-ગુરુ માપમાં જરૂર અનુસાર બંને શબ્દોને સંયુક્ત રીતે ઉચ્ચારીને પણ છંદ સાચવી લેવામાં આવે છે. 'વસંત આવી'માં 'વસંત' અકારાન્ત શબ્દ છે અને પછીના શબ્દ 'આવી'નો પહેલો અક્ષર સ્વર છે તેથી 'વસંત આવી'નું લગાત્મક સ્વરૂપ લગાલગાગા હોવા છતાં વસંત+આવી=વસંતાવી કરીને લગાગાગા સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે. ઉપરોક્ત ગાંગલમાં 'વસંતાવી' લગાગાલ સ્વરૂપે છે.

લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા

૧	યે સોને કી દુનિયા યે ચાંદી કી દુનિયા યહાં આદમી કી ભલા બાત ક્યા હૈ (હેમંતકુમાર)
૨	જો ઉનકી તમજ્જા હૈ બરબાદ હો જ તો ચૈ દિલ મુહબ્બત કી કિસ્મત બના દે (મુહમ્મદ રફી)
૩	મેરે પાસ આઓ નાર તો મિલાઓ ઇન આંખો મેં તુમકો જવાની મિલેગી (લતા મંગેશકર)
૪	તેરે ખ્યાર કો ઇસ તરહ સે ભુલાના ન દિલ ચાહતા હૈ ન હમ ચાહતે હું (મુકેશ)
૫	તુઝે ખ્યાર કરતે હું કરતે રહેંગે કિ દિલ બનકે દિલ મેં ધડકતે રહેંગે (મુહમ્મદ રફી અને સુમન કલ્યાણપુર)
૬	મુજે દુનિયાવાલો શરાબી ન સમજો મૈં પીતા નહીં હું પિલાઈ ગઈ હૈ (મુહમ્મદ રફી)
૭	તુમ્હેં જિન્દગી કે ઉજાલે મુખારક અંધેરે હમેં આજ રાસ આ ગયે હું (મુકેશ)
૮	મેરી યાદ મેં તુમ ન આંસૂ બહાના ન જુ કો જલાના મુજે ભૂલ જાના (તલત મહમૂદ)

(૪)

ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં

તર્ક-સંગત નામ : છગાલગાં

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૦

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૪, ૮, ૧૪, ૧૬.

છંદ-રચના : ગાલગાં સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

દેખ તૃષ્ણાઓ પગભર બની જાય ના;

ક્યાંક મૃગજળ મુકદર બની જાય ના.

‘શૂન્ય’ ઇશ્વર થવાની મથામણ ન કર;

મોક્ષ મુશ્કેલ અવસર બની જાય ના.

(ગાઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ગાણવિભાજન :-

દે ખ તૃષ્ણ, એા ઓ પગ, ભર બ ની, જા ય ના;
 કવાં ક મૃગ, જળ મુ કદ, દર બ ની, જા ય ના.
 શૂન્ય ય ઈશ્વર, વર થ વા, ની મ થા, મણ ન કર;
 મો ક્ષ મુશ્ણ, કે લ અવ, સર બ ની, જા ય ના.

ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં

૧	આપકો દેખ કર દેખતા રહ ગયા (જગજીત સિંઘ)
૨	બેબસી જુર્મ હૈ હૈસલા જુર્મ હૈ (જગજીત સિંઘ)
૩	ખુશ રહો હર ખુશી હૈ તુમ્હારે લિએ (મુકેશ)
૪	દિલ કી ધડકન પે ગા ઉમ્રભર મુસ્કુરા (તલત મહમુદ)
૫	ઝિન્દગી મેં સદા મુસ્કુરાતે રહો (જગજીત સિંઘ)
૬	ખુશ રહે તૂ સદા યે દુઆ હૈ મેરી (મુહમ્મદ રફી)
૭	હર તરફ હર જગહ બેશુમાર આદમી (જગજીત સિંઘ અને લતા મંગેશકર)

(૫)

ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગા

તર્ક-સંગત નામ : છગાલગાં-લગા

પ્રકાર : શુષ્ઠ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૭

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૪, ૬, ૧૪.

છંદ-રચના : ગાલગાં સંધિનાં ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો અને લધુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ઉદાહરણ :-

શૂન્ય, મરીજ, ગની અને ધાયલના સમગ્ર સંગ્રહમાંથી આ છંદ 'ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગા'ની એકપણ ગજલ પ્રાપ્ત થઈ નથી પરંતુ આ છંદના બમણાં સ્વરૂપ 'ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગા', ગાલગાં ગાલગાં ગા'ની એક ગજલ પ્રાપ્ત થઈ છે કે જેનો મતલા અને મકતા પ્રસ્તુત છે.

ના કોઈ માર્ગદર્શક ન સાથી, વાટ પણ છે ઉપાધિ વિનાની;
 ધન્ય છે મુજ મનસ્વી સફરને, ના રહી લપ કશી કાફલાની.
 'શૂન્ય' દેદાર જો આયનામાં, તેં જ ખુદ શાન ખોઈ છે તારી;
 પ્રેમ-ઘેલી જવાનીના મદમાં, ના કદી કોઈની વાત માની.

(ગાજલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

ના કો ઈ, માર્ગ ગ દર, શક ન સા, થી, વા ટ પણ, છે ઉ પા, ધિ વિ ના, ની;
 ધન્ય ય છે, મુજ મ નસ્દ, વી સ ફર, ને, ના ર હી, લપ ક શી, કા ફ લા, ની.
 શૂન્ય દે, દા ર જો, આ ય ના, માં, તેં જ ખુદ, શા ન ખો, ઈ છે તા, રી;
 પ્રે મ ઘે, લી જ વા, ની ના મદ, માં, ના ક દી, કો ઈ ની, વા ત મા, ની.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

'ઉપાધિ' શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ લગાલ થાય છે પરંતુ એ લગાગા સ્વરૂપે પણ પ્રયુક્ત થઈ શકે છે.

'કોઈ' શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ ગાગા થાય છે પરંતુ એ લલ, લગા અને ગાલ સ્વરૂપે પણ પ્રયુક્ત થઈ શકે છે. ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં 'કોઈ' શબ્દ લગા અને ગાલ એમ બે સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થયેલો છે.

ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગા

૧	કેસા જાદુ બલમ તૂને ડારા (ગીતા દત્ત)
૨	કોઈ સમઝેગા કયા રાજ-એ-ગુલશન (જગજુત સિંધ અને ચિત્રા સિંધ)
૩	રાતભર કા હૈ મેહમાં અંધેરા (મુહમ્મદ રફી)

(૯)

ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં
તર્ક-સંગત નામ : એગાલગાં

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૪૦

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૪, ૬, ૧૪, ૧૬, ૨૪, ૨૬, ૩૪, ૩૬.

છંદ-રચના : ગાલગાં સંઘિનાં આઠ આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

કાલ જેને નવાજ્યો હતો પથ્થરે લો ફરી એ જ દીવાનો આવી ગયો;

જખ્મ બદલે જે દુનિયાને ફૂલો ધરે લો ફરી એ જ દીવાનો આવી ગયો.

અંખડીમાં કરુણા હૃદયમાં ક્ષમા સ્મિત સંતોષનું અશ્રુ સમભાવનાં;

મુંગી માનવતા જેની પ્રતીક્ષા કરે લો ફરી એ જ દીવાનો આવી ગયો.

(ગાંલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

કા લ જે, ને ન વા, જ્યો હ તો, પથ્થ થ રે, લો ફરી, એ જ દી, વા નો આ, વી ગ યો;
જખ્મ મ બદ, લે જે દુનિ, યા ને ફૂ, લો ધ રે, લો ફરી, એ જ દી, વા નો આ, વી ગ યો.
આં ખ ડી, માં ક રુ, એા હ દય, માં ક્ષ મા, સ્મિ ત સં, તો ષ નું, અશ્રુ સમ, ભા વ નાં;
મું ગી મા, નવ તા જે, ની પ્ર તી, ક્ષા ક રે, લો ફરી, એ જ દી, વા નો આ, વી ગ યો.

ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં ગાલગાં

૧	છોડ દે સારી દુનિયા કિસી કે લિએ યે મુનાસિબ નહીં આદમી કે લિએ (લતા મંગેશકર)
૨	શામ-એ-ગમ કી કસમ આજ ગમગીં હેં હમ આ લી જા આ લી જા આજ મેરે સનમ (તલત મહમૂદ)
૩	તુઝકો દરિયાદિલી કી કસમ સાક્ષિયા મુસ્તકિલ દૌર પર દૌર ચલતા રહે (જગજીત સિંધ અને ચિત્રા સિંધ)
૪	ચલ દિયે દેકે ગમ યે ન સોચા કિ હમ ઇસ જહાં મેં અકેલે કિધર જાએંગે (લતા મંગેશકર)
૫	આપ યૂં હી અગર હમસે મિલતે રહે દેખિએ એક દિન પ્યાર હો જાએગા (મુહમ્મદ રફી અને આશા ભોસલે)

૬	ઝિન્ડગી કા સફર હૈ યે કેસા સફર કોઈ સમજા નહીં કોઈ જાના નહીં (કિશોરકુમાર)
૭	આજ હૈ પ્યાર કા ફેસલા એ સનમ આજ મેરા મુકદ્દર બદલ જાએગા (લતા મંગેશકર)
૮	જાનેવાલો જરા મુડ કે દેખો મુજે એક ઇન્સાન હું મૈં તુમ્હારી તરહ (મુહમ્મદ રફી)
૯	ચાંદની રાત મેં ચાંદ કે સામને રૂખ સે પરદા હટાના ગઝબ હો ગયા (પંકજ ઉધાસ)

(૭)

લગાંલગાં લગાંલગાં લગાંલગાં લગાંલગાં

તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંલગાં

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૨, ૮, ૧૪, ૨૦.

છંદ-રચના : લગાંલગાં સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

કદી ખુશી બની ગઈ કદીક ગમ બની ગઈ;

અદીઠ દ્રષ્ટિ આખરે જીવનનો કમ બની ગઈ.

પ્રસજ્જચિત હતું ચમન પરંતુ આજ ‘ધાયલે’;

જો અંખ ફેરવી લીધી ખુશીય ગમ બની ગઈ.

(ગાંગલકાર : અમૃત ‘ધાયલ’)

ગાણવિભાજન :-

ક દી ખુશી, બ ની ગઈ, ક દી ક ગમ, બ ની ગઈ;

અ દી ઠ દ્રષ્ટ, ટિ આ ખ રે, જી વન નો કમ, બ ની ગઈ.

પ્ર સન્ન ન ચિત, હ તું ચ મન, પ રં તુ આ, જ ધા ય લે;

જો અં ખ ફે, ર વી લી ધી, ખુશી ય ગમ, બ ની ગઈ.

લગાંલગાં લગાંલગાં લગાંલગાં લગાંલગાં

૧	ફઝાં લી હૈ જવાં જવાં હવા લી હૈ રવાં રવાં (સલમા આગા)
૨	યે તેરા ઘર યે મેરા ઘર કિસીકો દેખના હો ગર (જગજીત સિંઘ અને ચિત્રા સિંઘ)
૩	જવાં હૈ રાત સાકિયા શરાબ લા શરાબ લા (જગજીત સિંઘ)
૪	અભી ન જાઓ છોડ કર કિ દિલ અભી ભરા નહીં (મુહમ્મદ રફી અને આશા ભોસલે)

૫	વો શામ કુછ અજુબ થી યે શામ લી અજુબ હૈ (કિશોરકુમાર)
૬	યે ક્યા જગાહ હૈ દોસતો યે કોન-સા દયાર હૈ (આશા ભોસલે)
૭	ચરાગ-ઓ-આફતાબ ગુમ બડી હસીન રાત થી (જગજીત સિંઘ)

(૮)

ગાંલગાં લગાંલગાં ગાંલગાં લગાંલગાં

તર્ક-સંગત નામ : ૨(-લ+રલગાંલગાં)

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૭, ૧૨, ૧૮.

છંદ-રચના : લગાંલગાં સંધિનાં બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી પહેલા આવર્તનના પહેલા લઘુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી મળતા સ્વરૂપના (ગાંલગાં લગાંલગાં) બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ : -

વાત સાંભળી અને છક પુરાણી થઈ ગયા;

પથ્થરોય આજ તો પાણીપાણી થઈ ગયા.

એમનીય દ્રષ્ટિને ચેન ક્યાંય પણ નથી;

બોલો ન્યાલ એય શું અમને નાણી થઈ ગયા.

(ગાજલકાર : અમૃત 'ધાયલ')

ગણવિભાજન :-

વા ત સાં, ભ જી અ ને, છક પુ રા, ણી થઈ ગ યા;

પથ્ થ રો, ય આ જ તો, પા ણી પા, ણી થઈ ગ યા.

એ મ ની, ય દ્રષ્ટિ ને, ચે ન ક્યાં, ય પણ ન થી;

બો લો ન્યા, લ એ ય શું, અમ ને ના, ણી થઈ ગ યા.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

‘થઈ’ શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ લગા થાય છે પરંતુ અહીં ગા સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થયો છે. થઈ, ગઈ, લઈ, જઈ, કઈ જેવા શબ્દો લગા સ્વરૂપના હોવા છતાં લલ અને ગા સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે.

ગાંલગાં લગાંલગાં ગાંલગાં લગાંલગાં

૧	ફાસિલા તો હૈ મગર કોઈ ફાસિલા નહીં (જગજીત સિંધ અને ચિત્રા સિંધ)
૨	જૂમતી ચલી હવા ચાદ આ ગયા કોઈ (મુકેશ)

(૬)

ગાગાં લલગાગાં લલગાગાં લલગાગાં

તર્ક-સંગત નામ : -લલ+લલગાગાં

પ્રકાર : શુષ્ઠ-ઘંડિત

કુલ માત્રા : ૨૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૬, ૧૫, ૨૧.

છંદ-રચના : લલગાગાં સંધિનાં ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી પહેલા આવર્તનના પહેલા બંને લઘુઅક્ષરોનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગાલ લગાગાલ લગાગાલ લગાગા

ઉદાહરણ : -

એવો કોઈ દિલદાર જગતમાં નજર આવે;

આપી દે મદદ કિંતુ ન લાચાર બનાવે.

હમદર્દ બની જાય જરા સાથમાં આવે;

આ શું કે બધા દૂરથી રસ્તા જ બતાવે.

(ગાંલકાર : ‘મરીઝ’)

ગાણવિભાજન :-

એ વો, કો ઈ દિલ દા, ર જ ગત માં, ન જ રા વે;
 આ પી, હે મ દદ ડિં, તુ ન લા ચા, ર બ ના વે.
 હમ દરે, દ બ ની જા, થ જ રા સા, થ માં આ વે;
 આ શું, કે બ ધા દ્વા, ર થી રસ્ તા, જ બ તા વે.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

‘નજર આવે’નું લગાત્મક સ્વરૂપ લગાગાગા હોવા છતાં નજર+આવે=નજરાવે કરીને લલગાગા સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે.

ગાગાં લલગાગાં લલગાગાં લલગાગાં

૧	બીતે હુએ લમ્હોં કી કસક સાથ તો હોગી (મહેન્દ કપૂર)
૨	બરબાદ-એ-મુહબ્બત કી દુઆ સાથ લિયે જા (મુહમ્મદ રફી)
૩	બેકસ પે કરમ કીજિએ સરકાર-એ-મદીના (લતા મંગેશકર)
૪	મૌસમ કો ઇશારોં સે બુલા કવ્યું નહીં લેતે (જગજીત સિંઘ)
૫	યે ઝુલ્ફ અગર ખુલકે બિખર જાએ તો અચા (મુહમ્મદ રફી)
૬	આજ મેરી બરબાદ મુહબ્બત કે સહારે (નૂરજહાં)
૭	બદનામ ન હો જાએ મુહબ્બત કા ફસાના (સુરિનંદ કૌર)
૮	તદબીર સે બિગડી હુઈ તકદીર બના લે (ગીતા દત્ત)
૯	ભૂલી હુઈ યાદો મુઝે ઇતના ન સતાઓ (મુકેશ)
૧૦	સુન લી જો ખુદા ને વો દુઆ તુમ તો નહીં હો (જગજીત સિંઘ)
૧૧	જિસ દિન સે ચલા હું કલી મુડ કર નહીં દેખા (જગજીત સિંઘ)
૧૨	દુશ્મન કો ભી સીને સે લગાના નહીં ભૂલે (જગજીત સિંઘ)

(૧૦)

લગાગાગાં લગાગાગાં લગાગાગાં લગાગાગાં

તર્ક-સંગત નામ : છલગાગાગાં

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૮

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૬, ૧૩, ૨૦, ૨૭.

છંદ-રચના : લગાગાગાં સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

ગાંલ રૂપે જીવનની દર્દબાની લઈને આવ્યો છું;
બધા સમજી શકે એવી કહાની લઈને આવ્યો છું.
નજરમાં ખારની ખટકી રહ્યો છું ખારની પેઠે;
ગુનો બસ એ જ ફૂલોની જવાની લઈને આવ્યો છું.

(ગાંલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

ગ અલ રૂ પે, જી વન ની દર્દ, દ બા ની લઈ, ને આ વ્યો છું;
બ ધા સમ જી, શ કે એ વી, ક હા ની લઈ, ને આ વ્યો છું.
ન જર માં ખા, ર ની ખટકી, ર હ્યો છું ખા, ર ની પે ઠે;
ગુ નો બસ એ, જ ફૂ લો ની, જ વા ની લઈ, ને આ વ્યો છું.

લગાગાગાં લગાગાગાં લગાગાગાં લગાગાગાં

૧	તેરી દુનિયા મેં જુને સે તો બેહતર હૈ કિ મર જાએ (હેમંતકુમાર)
૨	દુલા કર ચલ દિયે છક દિન હંસી બન કર જો આએ થે (હેમંતકુમાર)
૩	સુહાની ચાંદની રાતેં હમેં સોને નહીં દેતી (મુકેશ)
૪	ભરી દુનિયા મેં આખિર દિલ કો સમજાને કહાં જાએ (મુહમ્મદ રફી)
૫	ચમન મેં રહકે વીરાના મેરા દિલ હોતા જાતા હૈ (શમશાદ બેગમ)
૬	સજન રે ઝૂટ મત બોલો ખુદા કે પાસ જાના હૈ (મુકેશ)
૭	બહાએ ચાંદ ને આંસૂ ઝમાના ચાંદની સમજા (હેમંતકુમાર)
૮	નયી મંઝિલ નયી રાહેં નયા હૈ મેહરબાં અપના (હેમંતકુમાર અને લતા મંગેશકર)
૯	કલી હૈ ગમ કલી ખુશિયાં યહી તો જિન્દગાની હૈ (તલત મહમૂદ)

૧૦	કિસી સૂરત લગી દિલ કી બહલ જાએ તો અચ્છા હો (તલત મહમૂદ)
૧૧	મુહબ્બત મેં કશિશ હોગી તો ઇક દિન ઉનકો પા લેંગે (તલત મહમૂદ)
૧૨	મુહબ્બત હી ન જો સમજે વો આલિમ ખ્યાર ક્યા જાને (તલત મહમૂદ)
૧૩	સુનાઉં કિસ કો અફસાના ન અપના હૈ ન બેગાના (તલત મહમૂદ)
૧૪	ખિલૌના જાન કર તુમ તો મેરા દિલ તોડ જાતે હો (મુહમ્મદ રફી)
૧૫	મુહબ્બત લિંદા રહતી હૈ મુહબ્બત મર નહીં સકતી (મુહમ્મદ રફી)
૧૬	ખુદા ભી આસમાં સે જબ ઝમીં પર દેખતા હોગા (મુહમ્મદ રફી)
૧૭	ન ઝટકો ઝુલ્ફ સે પાની યે મોતી ફૂટ જાયેંગે (મુહમ્મદ રફી)
૧૮	મુજે તેરી મુહબ્બત કા સહારા મિલ ગયા હોતા (મુહમ્મદ રફી અને લતા મંગેશકર)
૧૯	જિન્હેં હમ ભૂલના ચાહેં વો અકસર યાદ આતે હૈને (મુકેશ)
૨૦	ખચાલો મેં કિસી કે ઇસ તરહ આયા નહીં કરતે (મુકેશ અને ગીતા દત્ત)
૨૧	મુહબ્બત કરનેવાલો કા યહી અંજામ હોતા હૈ (શમશાદ બેગમ)
૨૨	જો હમને દાસતાં અપની સુનાઈ આપ ક્યું રોએ (લતા મંગેશકર)
૨૩	બહારો ફૂલ બરસાઓ મેરા મેહબૂબ આયા હૈ (મુહમ્મદ રફી)
૨૪	અગર મુઝસે મુહબ્બત હૈ મુજે સબ અપને ગમ દે દો (લતા મંગેશકર)

(૧૧)

લગાગાગાં લગાગાગાં લગાગા

તક-સંગત નામ : તલગાગાગાં-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૬

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૬, ૧૩.

છંદ-રચના : લગાગાગાં સંધિનાં ત્રણ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ଓદહરણ :-

ન આવી હદ સિતમગરના દમનની;

વટાવી હું ગયો સીમા સહનની.

ધસી આવી હદય પર ઊર્મિઓ જ્યાં;

‘ગની’ મેં ઓથ લઈ લીધી કવનની.

(ગાઝલકાર : ‘ગની’ દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

ન આ વી હદ, સિ તમ ગર ના, દ મન ની;

વ ટા વી હું, ગ યો સી મા, સ હન ની.

ધ સી આ વી, હ દય પર ઊર્દ, મિ ઓ જ્યાં;

ગ ની મેં ઓ, થ લઈ લી ધી, ક વન ની.

લગાગાગાં લગાગાગાં લગાગા

૧	કહીં એસા ન હો દામન જલા લો (જગજીત સિંઘ)
૨	ઉધર સે તુમ ચલે ઓર હમ ઇધર સે (મુહમ્મદ રફી અને લતા મંગેશકર)
૩	સબક જિસકો વફા કા યાદ હોગા (પંકજ ઉધાસ)
૪	તેરે બારે મેં જબ સોચા નહીં થા (જગજીત સિંઘ)

(૧૨)

ગાંલગાગા ગાંલગાગા ગાંલગાગા ગાંલગા

તર્ક-સંગત નામ : છગાંલગાગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૬

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૮, ૧૫, ૨૨.

છંદ-રચના : ગાંલગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના શરૂ થે.

ଓદાહરણ :-

હેમ સો ટચનું હશે પણ યોગ્ય એ ઠરશે નહીં;
જ્યાં લગી ખુદ પશ્ચાત્યોથી પાર ઉત્તરશે નહીં.

માત્ર ઉલ્કાને જ એ ભીતિ રહે છે રાતદિન;
જે હકીકતમાં સિતારા છે કદી ખરશે નહીં.

(ગાઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

હે મ સો ટચ, નું હ શે પણ, યો ગ્ય એ ઠર, શે ન હીં;
જ્યાં લ ગી ખુદ, પથ્થ થ રો થી, પા ર ઉ તર, શે ન હીં.
માત્ર ર ઉલ્કા, ને જ એ ભી, તિ ર હે છે, રા ત દિન;
જે હ કી કત, માં સિ તા રા, છે ક દી ખર, શે ન હીં.

ગાંલગાગા ગાંલગાગા ગાંલગાગા ગાંલગા

૧	હોશવાલો કો ખબર કયા બેખુદી કયા ચીજ હૈ (જગજીત સિંઘ)
૨	દેખ લી તેરી ખુદાઈ બસ મેરા દિલ ભર ગયા (તલત મહમૂદ)
૩	હૈ યે દુનિયા કૌન-સી ઔ દિલ તુઝે કયા હો ગયા (ગીતા દત્ત તથા હેમંતકુમાર)
૪	તૂ નહીં તો ઝિન્દગી મેં ઔર કયા રહ જાઓગા (ચિત્રા સિંઘ)
૫	તુમ ગગન કે ચન્દ્રમા હો મૈં ધરા કી ધૂલ હું (મજ્જા કે અને લતા મંગેશકર)
૬	ઔ ખુદા હર ફેસલા તેરા મુઝે મંજૂર હૈ (કિશોરકુમાર)
૭	આજ તુમસે દૂર હો કર ઔસે રોયા મેરા પ્યાર (મુકેશ)
૮	અપની આઝાદી કો હમ હરગિઝ મિટા સકતે નહીં (મુહમ્મદ રફી)
૯	એક મૈં હું એક મેરી બેકસી કી શામ હૈ (તલત મહમૂદ)
૧૦	ઔ ગમ-એ-દિલ કયા કરું ઔ વહશત-એ-દિલ કયા કરું (તલત મહમૂદ)
૧૧	યે મેરા દીવાનાપન હૈ યા મુહબ્બત કા સુરૂર (મુકેશ)
૧૨	જિતની લિખ્ખી થી મુક્કદર મેં હમ ઉતની પી ચુકે (મુહમ્મદ રફી)
૧૩	ઔ મુહબ્બત ઉનસે મિલને કા બહાના બન ગયા (મુહમ્મદ રફી અને લતા મંગેશકર)
૧૪	ચાર દિન કી ચાંદની થી ફિર અંધેરી રાત હૈ (સુરૈયા)
૧૫	ચુપકે-ચુપકે રાત-દિન આંસૂ બહાના યાદ હૈ (ગુલામ અલી)

(૧૩)

ગાંલગાગા ગાંલગાગા ગાંલગા

તર્ક-સંગત નામ : તગાંલગાગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ઘંડિત

કુલ માત્રા : ૧૬

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૮, ૧૫.

છંદ-રચના : ગાંલગાગા સંધિનાં ત્રણ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

દુઃખને દુઃખ મારું હુદય ગણશે નહીં;

આપની એ બેટ અવગણશે નહીં.

પ્રેમ જ્યારે શીખવી દેશે સહન;

દર્દના નખ જખને ખણશે નહીં.

(ગાંલકાર : 'ગાની' દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

દુઃખ ને દુઃખ મા, તું હુદય ગણ, શે ન હીં;

આ પ ની એ, લે ટ અવ ગણ, શે ન હીં.

પ્રે મ જ્યા રે, શી ખ વી દે, શે સ હન;

દર્દ દ ના નખ, જખ્મ મ ને ખણ, શે ન હીં.

ગાંલગાગા ગાંલગાગા ગાંલગા

૧	દિલ કે અરમાં અંસૂઓ મેં બહ ગયે (સલમા આગા)
૨	કેસે કેસે હાદસે સહતે રહે (જગજીત સિંઘ)
૩	આપકે પહ્લૂ મેં આ કર રો દિયે (મુહમ્મદ રફી)
૪	વો રુલા કર હુંસ ન પાયા દેર તક (જગજીત સિંઘ)
૫	કોઈ સાગર દિલ કો બહલાતા નહીં (મુહમ્મદ રફી)

(૧૪)

ગાંલગાગા ગાંલગા ગાંલગાગા ગાંલગા

તર્ક-સંગત નામ : ૨(૨ગાંલગાગા-ગા)

પ્રકાર : શુદ્ધ-ઘંડિત

કુલ માત્રા : ૨૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૮, ૧૩, ૨૦.

છંદ-રચના : ગાંલગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી મળતા સ્વરૂપના (ગાંલગાગા ગાંલગા) બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

શૂન્ય, મરીજ, ગની અને ધાયલના સમગ્ર સંગ્રહમાંથી આ છંદ 'ગાંલગાગા ગાંલગા ગાંલગાગા ગાંલગા'ની એકપણ ગાજલ પ્રાપ્ત થઈ નથી પરંતુ આ છંદના અડધા સ્વરૂપ 'ગાંલગાગા ગાંલગા'ની એક ગાજલ પ્રાપ્ત થઈ છે કે જેનો મતલા અને એક શેર પ્રસ્તુત છે.

વાયરો શોધે સગડ;

ચાલ હે પત્થર ગબડ.

હું ય ઝંઝાવાત છું;

વાયરા રસ્તો પકડ.

(ગાજલકાર : 'ગની' દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

વા ય રો શો, ધે સ ગડ;

ચા લ હે પત, થર ગ બડ.

હું ય ઝ આ, વા ત છું;

વા ય રા રસ, તો પ કડ.

ગાંલગાગા ગાંલગા ગાંલગાગા ગાંલગા

૧	ખો ગયા જાને કહાં આરાઝૂઓ કા જહાં (હેમંતકુમાર)
૨	યાદ જબ આએ તેરી અપની ગુઝરી ઝિન્દગી (તલત મહમુદ)

(૧૫)

ગાગાંલગા ગાગાંલગા ગાગાંલગા ગાગાંલગા

તર્ક-સંગત નામ : છગાગાંલગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૮

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૦, ૧૭, ૨૪.

છંદ-રચના : ગાગાંલગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

ઇન્સાનને ઇન્સાનથી બજવી રહી આ જિંદગી;

ઇન્સાનિયતને આજ શી લજવી રહી આ જિંદગી.

પળમાં સિતમ પળમાં ગજબ પળમાં પ્રલય પળમાં કલહ;

પૂછો નહીં કે પાઠ શા ભજવી રહી આ જિંદગી.

(ગાગલકાર : અમૃત 'ધાયલ')

ગણવિભાજન :-

ઇન્ સા ન ને, ઇન્ સા ન થી, બજ વી ર હી, આ જિં દ ગી;

ઇન્ સા નિ યત, ને આ જ શી, લજ વી ર હી, આ જિં દ ગી.

પળ માં સિ તમ, પળ માં ગ જબ, પળ માં પ્ર લય, પળ માં ક લહ;

પૂ છો ન હીં, કે પા ઠ શા, ભજ વી ર હી, આ જિં દ ગી.

ગાગાંલગા ગાગાંલગા ગાગાંલગા ગાગાંલગા

૧	એ દિલ મુઝે એસી જગહ લે ચલ જહાં કોઈ ન હો (તલત મહમૃદ)
૨	કલ ચૌદવી કી રાત થી શબ્દ ભર રહા ચર્ચા તેરા (જગજીત સિંધ - ગુલામ અલી)
૩	એ હુસ્ન-એ-બેપરવાહ તુઝે શબનમ કહું શોલા કહું (ગુલામ અલી)
૪	સોચા નહીં અચ્છા-બુરા દેખા-સુના કુછ ભી નહીં (જગજીત સિંધ અને ચિત્રા સિંધ)

(૧૬)

લલગાંલગાા લલગાંલગાા લલગાંલગાા લલગાંલગાા

તર્ક-સંગત નામ : છલલગાંલગાા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૮

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૦, ૧૭, ૨૪.

છંદ-રચના : લલગાંલગાા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

ન ધરા સુધી ન ગગન સુધી નહીં ઉજ્જ્વિ ન પતન સુધી;

અહીં આપણે તો જવું હતું ફક્ત એકમેકના મન સુધી.

છે અજબ પ્રકારની જ્ઞિંદગી કહો એને પ્રયારની જ્ઞિંદગી;

ન રહી શકાય જીવ્યા વિના ન ટકી શકાય જીવન સુધી.

(ગાજલકાર : 'ગાની' દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

ન ધ રા સુ ધી, ન ગ ગન સુ ધી, ન હીં ઉન્ ન તિ, ન પ તન સુ ધી;

અ હીં આ પ ણે, તો જ વું હ તું, ફ ક તે ક મે, ક ના મન સુ ધી.

છે અ જબ પ્ર કા, ર ની જ્ઞિં દ ગી, ક હો એ ને પ્રા, ર ની જ્ઞિં દ ગી;

ન ર હી શ કા, ય જી વ્યા વિ ના, ન ટ કી શ કા, ય જી વન સુ ધી.

લઘુ-ગુરુ સમજ:-

આ છંદમાં બે લઘુઅક્ષરો એકસાથે પ્રયુક્ત થયા છે. જે છંદમાં બે લઘુઅક્ષરો એકસાથે પ્રયુક્ત થતા હોય એવા છંદની ગાજલોના અભ્યાસ પરથી લઘુ-ગુરુ અક્ષરોની ગણતરીમાં લેવાતી છૂટ વિશેની સમજણ સારી રીતે કેળવી શકાય છે. ખાસ કરીને ગુરુઅક્ષરને જરૂર મુજબ લઘુઅક્ષર ગણવાની છૂટ વિશેની સમજણ સારી રીતે કેળવી શકાય છે.

નહીં, અહીં, કહો, અને, અમે, તમે વગેરે શબ્દો લગાા સ્વરૂપના હોવા છતાં લલ સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે.

એનાં, એની, એનું, તેનાં, તેની, તેનું, મારો, તારો, મારી, તારી, મારું, તારું વગેરે શબ્દો ગાગાા સ્વરૂપના હોવા છતાં લગાા, ગાલ અને લલ સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે.

લલગાંલગાા લલગાંલગાા લલગાંલગાા લલગાંલગાા

૧	મુઝે દર્દ-એ-દિલ કા પતા ન થા મુઝે આપ કિસ લિએ મિલ ગએ (મુહમ્મદ રફી)
૨	વો નહીં મિલા તો મલાલ ક્યા જો ગુજર ગયા સો ગુજર ગયા (જગજીત સિંધ)
૩	મૈં ખ્યાલ હું કિસી ઔર કા મુઝે સોચતા કોઈ ઔર હૈ (મેહદી હસન - જગજીત સિંધ - ઉદય શાહ)
૪	કલ્લી થૂં ભી આ મેરી આંખ મેં કિ મેરી નજર કો ખબર ન હો (જગજીત સિંધ - ઉદય શાહ)
૫	યે હવા યે રાત યે ચાંદની તેરી ઇક અદા પે નિસાર હૈ (તલત મહમૂદ)
૬	હૈ ઇસી મેં ખ્યાર કી આબરુ વો જફા કરેં મૈં વફા કરું (લતા મંગેશ્કર)
૭	મૈં તેરી નજર કા સુરૂર હું તુઝે યાદ હો કિ ન યાદ હો (તલત મહમૂદ)
૮	તુઝે ક્યા સુનાઉં મૈં દિલરુબા તેરે સામને મેરા હાલ હૈ (મુહમ્મદ રફી)
૯	મુઝે તુમસે કુછ ભી ન ચાહીએ મુઝે મેરે હાલ પે છોડ દો (મુકેશ)
૧૦	મુઝે રાત-દિન યે ખ્યાલ હૈ વો નજર સે મુજકો તિરા ન દે (મુકેશ)

(૧૭)

લંગાલગાાગા લંગાલગાાગા લંગાલગાાગા લંગાલગાાગા

તર્ક-સંગત નામ : ૪લંગાલગાાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૩૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૬, ૧૭, ૨૫.

છંદ-રચના : લંગાલગાાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

લગાલ ગાગા લગાલ ગાગા લગાલ ગાગા લગાલ ગાગા

ઉદાહરણ :-

મજા ખરી એ મિલન તણી છે કંઈક એવું બને મિલનમાં;

સવાલ ઉઠે હુદય હુદયમાં જવાબ આવે નયન નયનમાં.

વિદાય વેળા કોઈની 'ધાયલ' વિદાય જે ના દઈ શક્યા'તાં;

હવે એ અશ્વ રહી રહીને મને રડાવ્યા કરે છે મનમાં.

(ગાંગલકાર : અમૃત 'ધાયલ')

ગણવિભાજન :-

મ જા ખ રી એ, મિ લન ત એ છે, કં ઈ ક એ વું, બ ને મિ લન માં;
 સ વા લ ઊ ઠે, હ દય હ દય માં, જ વા બ આ વે, ન થન ન થન માં.
 વિ દા થ વે ણા, કો ઈ ની ધા યલ, વિ દા થ જે ના, દ ઈ શ ક્યા તાં;
 હ વે એ અશ્ કુ, ર હી ર હી ને, મ ને ર ડા વ્યા, ક રે છે મન માં.

લંગાલગાગા લંગાલગાગા લંગાલગાગા લંગાલગાગા

૧	નસીબ મેં જિસકે જો લિખા થા વો તેરી મેહફિલ મેં કામ આયા (મુહમ્મદ રફી)
૨	હજાર બાતોં કહે જમાના મેરી વફા પે યકીન રખના (લતા મંગેશકર)
૩	છુપા લો યું દિલ મેં ખ્યાર મેરા કિ જૈસે મંદિર મેં લૌ દિયે કી (હેમંતકુમાર અને લતા મંગેશકર)
૪	મેરી મુહબ્બત જવાં રહેગી સદા રહી હૈ સદા રહેગી (મુહમ્મદ રફી)
૫	નજર મેં બિજલીઅદા મેં શોલે જનાબ-એ-આલી મૈં સદકે જાવાં (મુહમ્મદ રફી)
૬	અભી વો કમસિન ઉભર રહા હૈ અભી હૈ ઉસ પર શબાબ આધા (જગજીત સિંઘ)

છંડ કમાંક ૧૮ થી ૨૨ માં ગાંગાગાગા અથવા ગાગાંગાગા સંધિ જ પ્રયુક્ત થઈ છે એટલે કે ફક્ત ગુરુઅક્ષરોનો જ પ્રયોગ થયો છે. આ પ્રકારના છંદોમાં સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. ખાસ કરીને એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કે જેમાં પહેલા લઘુઅક્ષર પર એક શબ્દ પૂરો થતો હોય અને બીજા લઘુઅક્ષરથી નવો શબ્દ શરૂ થતો હોય એ રીતના પ્રયોગની છૂટ, ફક્ત ગુરુઅક્ષરોના પ્રયોગવાળા છંદોમાં જ કરી શકાય છે.

ગણવિભાજનમાં જે ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યાં એ બે લઘુઅક્ષરો વચ્ચે પણ ખાલી જગ્યાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

(૧૮)

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા

તર્ક-સંગત નામ : છગાંગાગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૩૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૬, ૧૭, ૨૫.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

સાત સમંદર તરવા ચાલી જ્યારે કોઈ નાવ અકેલી;

ઝંગ બોલી ખમ્મા ખમ્મા હિંમત બોલી અલ્લા બેલી.

કોનો સાથ જીવનમાં સારો 'શૂન્ય' તમે પોતે જ વિચારો;

મહેનત પાછળ બબ્બે બાહુ કિસ્મત પાછળ માત્ર હથેલી.

(ગાંગલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

સા ત સ મં દર, તર વા ચા લી, જ્યા રે કો ઈ, ના વ અ કે લી;

ઝ ઝ બો લી, ખમ્ મા ખમ્ મા, હિં મત બો લી, અલ્ લા બે લી.

કો નો સા થ જુ, વન માં સા રો, શૂન્ ય ત મે પો, તે જ વિ ચા રો;

મુનત પા છળ, બબ્ બે બા હુ, કિસ્ મત પા છળ, માત્ર ર હ થે લી.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંગલગાગા અને ગાંગાગાલલ સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

અથવા

ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : છગાગાંગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૩૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૧, ૧૬, ૨૭.

છંદ-રચના : ગાગાંગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

એક સૂકા વૃક્ષ સમો છું પણ ધરતીને લીલીછમ રાખું છું;
વેરી હો લલે સંજોગ-પવન હું ડાળને અણનમ રાખું છું.
કૃષિકાર જગે કહેવાઉં છું દુર્ગધ છે મારા વસ્તોમાં;
પણ શ્રમથી ધસાતાં હાડમહીં ચંદનની ઝોરમ રાખું છું.

(ગાઝલકાર : 'ગાની' દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

એક સૂકા વૃક્ષ, શ સ મો છું પણ, ધર તી ને લી લી, છમ રા ખું છું;
વે રી હો લ લે, સં જો ગ પ વન, હું ડા અ ને અણ, નમ રા ખું છું.
કૃ ષિ કા ર જ ગે, કહે વા ઉં છું, દુર ગં ધ છે મા, રા વસ્તો ત્રો માં;
પણ શ્રમ થી ધ સા, તાં હા ડ મ હીં, ચં દન ની ઝો, રમ રા ખું છું.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાગાંગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે લલગાંગાગા, ગાગાંલલગા અને લલગાંલલગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

૧૬ ગુરુઅક્ષરવાળા ઉપરોક્ત છંદમાં બીજો પ્રકાર જ વધુ પ્રચલિત છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા

૧	જિસ દિલ મેં બસા થા ખ્યાર તેરા ઉસ દિલ કો કલી કા તોડ દિયા (મુકેશ તથા લતા મંગેશકર)
૨	મૈં પલ દો પલ કા શાયર હું પલ દો પલ મેરી કહાની હૈ (મુકેશ)
૩	હમ તુઝે મુહુબ્યત કરકે સનમ રોતે ભી રહે હંસતે ભી રહે (મુકેશ)
૪	ધૂ લેને દો નાજુક હોટો કો કુછ ઓર નહીં હૈ જામ હૈ યે (મુહમ્મદ રફી)
૫	બાબુલ કી દુઆએ લેતી જા જા તુઝું સુખી સંસાર મિલે (મુહમ્મદ રફી)
૬	દિલ લૂટનેવાલે જાદુગર અબ મૈને તુઝે પહ્યાના હૈ (મુકેશ અને લતા મંગેશકર)
૭	યા દિલ કી સુનો દુનિયાવાલો યા મુઝું અભી ચુપ રહને દો (હેમંતકુમાર)
૮	વો પાસ રહે યા દૂર રહે નજરો મેં સમાએ રહતે હૈન (સુરૈયા)
૯	ચંદન-સા બદન ચંચલ ચિતવન ધીરે સે તેરા યે મુસ્કાના (મુકેશ)
૧૦	હમ છોડ ચલે હૈન મેહફિલ કો યાદ આએ કલી તો મત રોના (મુકેશ)

૧૧	આ જાઓ તડપતે હૈને અરમાં અબ રાત ગુજરનેવાલી હૈ (લતા મંગેશકર)
૧૨	જીવન સે ભરી તેરી આંખે મજબૂર કરેં જુને કે લિએ (કિશોરકુમાર)
૧૩	સપનો કી સુહાની દુનિયા કો આંખો મેં બસાના મુશ્કેલ હૈ (તલત મહમૂદ)
૧૪	ગૈરોં પે કરમ અપનોં પે સિતમ ચૈ જાન-એ-વફા યે ઝુલ્મ ન કર (લતા મંગેશકર)
૧૫	યે દિલ હૈ મુહબ્બત કા પ્યાસા ઇસ દિલ કા તડપના ક્યા કહિએ (મુકેશ)

(૧૬)

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : ષગાંગાગાગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૩૦

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૬, ૧૭, ૨૫.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગા

ઉદાહરણ :-

ગોખથી હેઠે ઉતરો ખ્યારા ત્યાં તો પથ્થર લાગો છો;

માનવ રૂપ ધરો છો ત્યારે સાચા ઇશ્ર લાગો છો.

નૌકાને જે પાર ઉતારે એવું ઊંડું પાણી ક્યાં;

કહેવાને તો હમણાં કહી દઉં આપ સમંદર લાગો છો.

(ગાંગાના પાલનપુરી)

ગાણવિભાજન :-

ગો ખ થી હે ઠે, ઉત રો ખ્યા રા, ત્યાં તો પથ્થ થર, લા ગો છો;

મા નવ રૂ પ ધ, રો છો ત્યા રે, સા ચા ઇશ્ર વર, લા ગો છો.

નૌ કા ને જે, પા ર ઉ તા રે, એ વું ઊંડું, પા ણી ક્યાં;

કહે વા ને તો, હમ ણાં કહી દઉં, આ પ સ મં દર, લા ગો છો.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંલલગાગા અને ગાંગાગાલલ સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા ગાંગાગા

૧	ચાંદી કી દીવાર ન તોડી પ્યાર ભરા દિલ તોડ દિયા (મુકેશ)
૨	કૂલ તુમ્હેં લેજા હૈ ખત મેં કૂલ નહીં મેરા દિલ હૈ (મુકેશ અને લતા મંગેશકર)
૩	ક્યા મિલિએ એસે લોગો સે જીનકી ફિતરત છુપી રહે (મુહમ્મદ રફી)
૪	તન્હા-તન્હા દુખ ઝેલેંગે મેહફિલ-મેહફિલ ગાએંગે (ગુલામ અલી - જગજીત સિંઘ - ઉદય શાહ)
૫	તેરી ચમકતી આંખો કે આગે યે સિતારે કુછ ભી નહીં (તલત મહમૂદ અને લતા મંગેશકર)
૬	ચેહરા હૈ યા ચાંદ ખિલા હૈ જુલ્ફ ધનેરી છાવ હૈ ક્યા (કિશોરકુમાર)

(૨૦)

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા

તર્ક-સંગત નામ : ૨ગાંગાગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૬

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૬.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

આખો દિ' થત્નો હસવાના;

અડધી રાતે દૂસકાં છાનાં.

કૂલ ગુલાબી હૈયા પાછળ;

જામ્બોના અણાખૂટ ખજાના.

(ગાંગાગાગા : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગાણવિભાજન :-

આ ખો દિ યત્ત, નો હસ વા ના;
અડ ધી રા તે, દૂસ કાં છા ના.
કૂ લ ગુ લા બી, હૈ યા પા છળ;
જાખ મો ના અણ, ખૂ ટ ખ જા ના.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંલલગાગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

લઘુ-ગુરુ સમજ:-

પંક્તિને અંતે આવતા અનુસ્વારની છૂટ અનુસ્વારના નિયમોને આધીન લઈ શકાય છે.

અથવા

ગાગાંગાગા ગાગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : રગાગાંગાગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૬

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૧.

છંદ-રચના : ગાગાંગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

હું એક મજાનું રમકડું છું;
મનમાં આવે ત્યાં રખું છું.
અભિમાન મને મંજૂર નથી;
ક્યારેક છતાં યે અકડું છું.
(ગાંગલકાર : અમૃત 'ધાયલ')

ગાણવિભાજન :-

હું એ ક મ જા, નું ર મક હું છું;
મન માં આ વે, ત્યાં રખ હું છું.
અ લિ મા ન મ ને, મં જૂ ર ન થી;
ક્યા રે ક છ તાં, યે અક હું છું.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાગાંગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાગાંલલગા, લલગાંગાગા અને લલગાંલલગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

૮ ગુરુઅક્ષરવાળા ઉપરોક્ત છંદમાં પહેલો પ્રકાર જ વધુ પ્રચલિત છે. આ છંદની સંધિ અરૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

ગાંગાગાગા ગાંગાગાગા

૧	દૈર-ઓ-હરમ મેં બસનેવાલો (જગજુત સિંધ)
૨	સચ્ચી બાત કહી થી મૈને (જગજુત સિંધ)
૩	ચાક જિગાર કે સી લેતે હૈ (જગજુત સિંધ)
૪	ગમ કા ફસાના કિસકો સુનાએં (શમશાદ બેગમ)

(૨૧)

ગાંગાગાગા ગાંગાગા

તર્ક-સંગત નામ : રગાંગાગાગા-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૬.

છંદ-રચના : ગાંગાગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે.

આ છંદની સંધિ અરૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગા

ઉદાહરણ :-

હોઠે ભાવ ને હૈયે વ્યંગ;

વાહ રે દુનિયા તારા ઢંગ.

અંગત વાતો વ્યક્ત ન કર;

‘શૂન્ય’ થશે મર્યાદાખંગ.

(ગાંગા : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

હો ઠે ભા વ ને, હૈ યે વ્યંગા;
 વા હ રે દુનિ થા, તા રા ઢંગા..
 અં ગત વા તો, વ્યક્ત ત ન કર;
 શૂન્ય થ શે મર, થા દા ભંગા.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં ગાંગાગાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંગાગાલલ અને ગાંલલગાગા સંધિ પણ પ્રયુક્ત થઈ છે.

લધુ-ગુરુ સમજ :-

ગજલના છંદોમાં પંક્તિને અંતે આવતા લધુઅક્ષરનું અલગ અસ્તિત્વ ન હોવાથી લધુ-ગુરુ અક્ષરોની ગણતરીમાં પંક્તિને અંતે આવતા લધુઅક્ષરને અલગથી ન ગણતાં તે પહેલાંના ગુરુઅક્ષર સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવે છે. મતલામાં (બંને પંક્તિમાં) અંત્યાક્ષર લધુઅક્ષર હોવા છતાં મકતાની પહેલી પંક્તિમાં એ વ્યવસ્થા જાળવવામાં આવી નથી, એના પરથી ઉપરોક્ત બાબત સરળતાથી સમજુ શકાશે.

ગાંગાગાગા ગાંગાગા

૧	સબ કી બાતોં સુનતા હું (ઉદય શાહ)
૨	કિતની સુન્દર દિખતી હો (ઉદય શાહ)
૩	ધર આયા મેરા પરદેસી (લતા મંગેશ્કર)

(૨૨)

ગાગાંગાગા ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં

તર્ક-સંગત નામ : ૨(૨ગાગાંગાગા-ગાગા)

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૧૧, ૧૫, ૨૩.

છંદ-રચના : ગાગાંગાગા સંધિનાં બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કરી છેલ્લા આવર્તનના છેલ્લા બે ગુરુઅક્ષરોનો લોપ કરવાથી મળતા સ્વરૂપના (ગાગાંગાગા ગાગાં) બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

મોટે ભાગે આ છંદ 'ગાગાંલલગા ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં' સ્વરૂપે જ પ્રયુક્ત થયેલો જોવા મળે છે કે જેની સંધિ અરૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

କାର୍ଯ୍ୟାଳ୍ୟ ଲାଗ୍‌ବାର୍‌କାର୍ଯ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟାଳ୍ୟ ଲାଗ୍‌ବାର୍‌କାର୍ଯ୍ୟ

ଓଡ଼ିଆ :-

સાચી છે મહોદ્યત તો એક એવી કલા મળશે;

મળવાના વિચારોમાં મળવાની મજા મળશે.

દુનિયાના દુઃખો તારો આધાત ભુલાવે છે;

નહોતી એ ખબર અમને આ રીતે દવા મળશે.

(ગુજરાતી લાંબા પત્ર : 'મરીઝ')

ગણવિભાગન :-

સા ચી છે મ હોબ. બત તો. એ કે વી ક લા. મળ શે:

ਮੁਣ ਵਾ ਨਾ ਵਿ ਚਾ. ਰੋ ਮਾਂ. ਮੁਣ ਵਾ ਜੀ ਮ ਜਾ. ਮੁਣ ਸ਼ੇ.

દાખિ આ બા દઃ ખો તા રો આ ધા ત ખ લા વે છે:

ਕੀ ਤੀ ਓ ਪ੍ਰ ਭੁਤ ਅਮ ਕੇ ਆ ਕੀ ਤੇ ਦ ਵਾ ਮਨ ਕੀ

ઉપરોક્ત છંદ 'ગાગાંગાગા' ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં' મોટે ભાગે 'ગાગાંલલગા' ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં' સ્વરૂપે જ પ્રયોજિયેલો જોવા મળે છે. 'મરીઝ'ની ઉપરોક્ત ગાજલ 'ગાગાંલલગા' ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં' સ્વરૂપમાં જ છે.

କାହାମୁକାକା କାହାମୁକାକା କାହାମୁକାକା

੧	ਹੋਟੋ ਸੇ ਛੂ ਲੋ ਤੁਮ ਮੇਰਾ ਗਿਤ ਅਮਰ ਕਰ ਦੋ (ਜਗ਼ਜ਼ਤ ਸਿੰਘ)
੨	ਔ ਮੇਰੇ ਦਿਲ-ਥੋ-ਨਾਵਾਂ ਤ੍ਰਾਂ ਗਮ ਸੇ ਨ ਧਬਰਾਨਾ (ਲਤਾ ਮਂਗੋਲਕਰ)
੩	ਬਚਪਨ ਕੀ ਮੁਹਘਲ ਕੋ ਦਿਲ ਸੇ ਨ ਜੁਦਾ ਕਰਨਾ (ਲਤਾ ਮਂਗੋਲਕਰ)
੪	ਦੇਣੇ ਹੁਏ ਘਵਾਬੋਂ ਨੇ ਹਮਕੋ ਯੇ ਸਿਖਾਯਾ ਹੈ (ਮੁਹਮਦ ਰਝੀ)
੫	ਹਮ ਦੁਦ ਕਾ ਅਫਸਾਨਾ ਫੁਨਿਆ ਕੋ ਸੁਨਾ ਦੇਂਗੇ (ਸ਼ਮਸ਼ਾਦ ਬੇਗਾਮ)

ઉપરોક્ત યાદી પૈકી ગીત ક્રમાંક ૧ ‘ગાગાંગાગા ગાગાં ગાગાંગાગા ગાગાં’ સ્વરૂપમાં છે જ્યારે બાકીના ગીત ક્રમાંક ૨ થી ૫ ‘ગાગાંલલગા ગાગાં ગાગાંલલગા ગાગાં’ સ્વરૂપમાં છે.

(૨૩)

ગાગાંલગા લગાંગા ગાગાંલગા લગાંગા

તર્ક-સંગત નામ : ૨(ગાગાંલગા+લગાંગા)

પ્રકાર : મિશ્ર-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૬, ૧૫, ૨૧.

છંદ-રચના : અનુક્રમે ગાગાંલગા અને લગાંગા સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના (ગાગાંલગા લગાંગા) બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગાલ ગાલગાગા ગાગાલ ગાલગાગા

ઉદાહરણ :-

છે કાંઈ જિંદગીમાં તો એ જ છે સહારો;
એક યાદ છે તમારી એક શાસ છે અમારો.
ઝઘોને દિલમાં રાખું કે અશ્વઘોને રાખું;
મે'માન છે હજારો ને એક છે ઉતારો.

(ગઝલકાર : અમૃત 'ધાયલ')

ગણવિભાજન :-

છે કાં ઈ જિં, દ ગી માં, તો એ જ છે, સ હા રો;
એક યા દ છે, ત મા રી, એક શા સ છે, અ મા રો.
ઝઘ મો ને દિલ, માં રા ખું, કે અશ્વ રુ ઓ, ને રા ખું;
મે મા ન છે, હ જા રો, ને એ ક છે, ઉ તા રો.

લઘુ-ગુરુ સમજ :-

'એક' શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ ગાલ થાય છે પરંતુ જરૂર મુજબ ગા સ્વરૂપે પણ પ્રયોજ શકાય છે. ઉપરોક્ત ગઝલમાં 'એક' શબ્દ ગા અને ગાલ એ બંને સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થયો છે.

ગાગાંલગા લગાંગા ગાગાંલગા લગાંગા

૧	એ દિલ મુઝે બતા દે તૂ કિસ પે આ ગયા હૈ (ગીતા દત)
૨	બુંદેં નહીં સિતારે ટપકે હૈને કહકશાં સે (મુહમ્મદ રફી)

૩	ઓ દૂર જનેવાલે વાદા ન ભૂલ જના (સુરૈયા)
૪	જિસ મોડ પર કિયે થે હમને કરાર બરસો (ચિત્રા સિંઘ)
૫	આલિમ જમાના મુજકો તુમસે છુડા રહા હૈ (શ્યામકુમાર અને સુરૈયા)
૬	દુખ-સુખ થા એક સબ કા અપના હો યા બેગાના (પંકજ ઉધાસ)
૭	તકદીર કા ફસાના જા કર કિસે સુનાએં (મુહમ્મદ રફી)
૮	ઇન્સાફ કી ડગર પે બચ્યો દિખાઓ ચલકે (હેમંતકુમાર)

(૨૪)

લલગાંલગા લગાંગા લલગાંલગા લગાંગા

તર્ક-સંગત નામ : ૨(લલગાંલગા+લગાંગા)

પ્રકાર : મિશ્ર-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૮, ૧૫, ૨૧.

છંદ-રચના : અનુક્રમે લલગાંલગા અને લગાંગા સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના (લલગાંલગા લગાંગા) બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરુઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

લલગાલ ગાલગાગા લલગાલ ગાલગાગા

ઉદાહરણ :-

બહુમાન જિંદગીનું તેં કર્યું સ્વમાન આપી;
ઓ વિધિ દરિદ્રતા પણ બહુ મૂલ્યવાન આપી.
મને જૂઠી આશ દઈને ન જીવાડ ઓ જમાના;
ન જમીન ઝૂંટવી લે ફક્ત આસમાન આપી.
(ગાજલકાર : 'ગાની' દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

બ હુ મા ન જિં, દ ગી નું, તેં ક ર્યું સ્વ મા, ન આ પી;
ઓ વિ ધિ દ રિ, દ તા પણ, બ હુ મૂ લ્ય વા, ન આ પી.
મ ને જૂ ઠી આ, શ દઈ ને, ન જી વા દ ઓ, જ મા ના;
ન જ મી ન ઝૂં, ટ વી લે, ફ ક તા સ મા, ન આ પી.

લલગાંલગા લગાંગા લલગાંલગા લગાંગા

૧	જો ગુજર રહી હૈ મુજ પર ઉસે કેસે મૈ બતાઉં (મુહમ્મદ રફી)
૨	મુજે ઈજી હૈ તુઝીસે મેરી જાન ઝિન્ડગાની (મુહમ્મદ રફી)
૩	મેરે દિલ મેં આજ ક્યા હૈ તૂ કહે તો મૈ બતા દું (કિશોરકુમાર)

(૨૫)

ગાંલલગા લગાંલગા ગાંલલગા લગાંલગા

તર્ક-સંગત નામ : ૨(ગાંલલગા+લગાંલગા)

પ્રકાર : મિશ્ર-અખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૪

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૧, ૮, ૧૩, ૨૦.

છંદ-રચના : અનુક્રમે ગાંલલગા અને લગાંલગા સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના (ગાંલલગા લગાંલગા) બે આવર્તનોના પ્રયોગથી આ છંદની રચના થાય છે.

ઉદાહરણ :-

મારા અસીમ દર્દની કોઈ જે કલ્પના કરે;

પ્રેમ-પીડિતને કાજ એ રાત-દિવસ દુઆ કરે.

તારી દશાને દુર્દશા જેઓ ગણે છે હે 'ગાની';

તેની મનોદશા ઉપર મારો ખુદા દયા કરે.

(ગાંલકાર : 'ગાની' દહીંવાળા)

ગણવિભાજન :-

મા રા અ સી, મ દર્દ દ ની, કો ઈ જે કલ, પ ના ક રે;

પ્રે મ પી ડિત, ને કા જ એ, રા ત દિ વસ, દુ આ ક રે.

તા રી દ શા, ને દુર્દ દ શા, જે ઓ ગ ણે, છે હે ગ ની;

તે ની મ નો, દ શા ઉ પર, મા રો ખુ દા, દ યા ક રે.

ગાંલલગા લગાંલગા ગાંલલગા લગાંલગા

૧	જબ સે ચલે ગએ હૈનું વો ઝિન્ડગી ઝિન્ડગી નહીં (સુરૈયા)
૨	આંધિયાં ગમ કી યું ચલી બાગ ઉજડ કે રહ ગયા (નૂરજહાં)

(૨૫)

ગાગાં લગાલગાં લલગાગાં લગાલગાં

તર્ક-સંગત નામ : -લલ+ર(લલગાગાં+લગાલગાં)

પ્રકાર : મિશ્ર-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૩, ૬, ૧૫, ૨૧.

છંદ-રચના : અનુક્રમે લલગાગાં અને લગાલગાં સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના (લલગાગાં લગાલગાં) બે આર્વત્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિના પહેલા બંને લઘુઅક્ષરોનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે. આ છંદની સંધિ અરૂઝમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગા

ઉદાહરણ :-

બસ એટલી સમજ મને પરવરદિગાર દે;

સુખ જ્યારે જ્યાં મળે ત્યાં બધાના વિચાર દે.

સૌ પથ્થરોના બોજ તો ઊંચકી લીધા અમે;

અમને નમાવવા હો તો કૂલોનો ભાર દે.

(ગાંભિકાર : 'મરીઝ')

ગણવિભાજન :-

બસ એ, ટ લી સ મજ, મ ને પર વર, દિ ગા ર દે;

સુખ જ્યા, રે જ્યાં મ ગે, ત્યાં બ ધા ના, વિ ચા ર દે.

સૌ પથ્થ, થ રો ના બો, જ તો ઊંચ કી, લી ધા અ મે;

અમ ને, ન મા વ વા, હો તો કૂ લો, નો ભા ર દે.

ગાગાં લગાલગાં લલગાગાં લગાલગાં

૧	ઉનકે ખયાલ આએ તો આતે ચલે ગએ (મુહમ્મદ રફી)
૨	અબ ક્યા મિસાલ દું મૈં તુમ્હારે શબાબ કી (મુહમ્મદ રફી)
૩	મિલતી હૈ ઝિન્ડગી મેં મુહુબ્બત કલી-કલી (લતા મંગેશકર)
૪	હમ હૈ મતા-એ-કૂચા-ઓ-બાઝાર કી તરહ (લતા મંગેશકર)
૫	જાના થા હમસે દૂર બહાને બના લિએ (લતા મંગેશકર)
૬	મૈં ઝિન્ડગી કા સાથ નિભાતા ચલા ગયા (મુહમ્મદ રફી)

૭

જો બાત તુઝમે હૈ તેરી તસ્વીર મેં નહીં (મુહમ્મદ રફી)

છંડ કમાંક ૨૭, ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં છેલ્લી સંધિ લલગાગાં પ્રયુક્ત થાય છે. આ છેલ્લી સંધિ લલગાગાં ના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી છેલ્લી સંધિ લલગા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં બે સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો અથવા એક ગુરુઅક્ષરનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે. આમ છંડ કમાંક ૨૭, ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં છેલ્લી સંધિ લલગા અને ગાગા એ બંને સ્વરૂપે સ્વીકાર્ય છે.

(૨૭)

લગાલગાં લલગાગાં લગાલગાં લલગા

તર્ક-સંગત નામ : ૨(લગાલગાં+લલગાગાં)-ગા

પ્રકાર : મિશ્ર-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૨

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૫, ૧૧, ૧૭.

છંડ-રચના : અનુક્રમે લગાલગાં અને લલગાગાં સંધિના મિશ્ર સ્વરૂપના (લગાલગાં લલગાગાં) બે આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંડની રચના થાય છે કે જેમાં છેલ્લી સંધિના બે સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષરનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે. આ છંડમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ઉદાહરણ :-

ઈલાજ મારી તુમાખીનો કોઈ થઈ તો શકે;

ખુદા કરે કે એ દુશ્મન હો જેનું કામ પડે.

હજાર દંડ છે એવાં જે ચુપ રહીને સહ્યાં;

ગાજલની હદમાં નથી કોણ એ ગાજલમાં લખે.

(ગાજલકાર : 'મરીઝ')

ગણવિભાજન :-

ઈ લા જ મા, રી તુ મા ખી, નો કો ઈ થઈ, તો શ કે;

ખુ દા ક રે, કે એ દુશ મન, હો જે નું કા, મ પ ઢે.

હ જા ર દર, દ છે એ વાં, જે ચુપ ર હી, ને સ હાં;

ગ અલ ની હદ, માં ન થી કો, ણ એ ગ અલ, માં લ એ.

લગાલગાં લલગાગાં લગાલગાં લલગા

૧	કલી કિસીકો મુકમ્મલ જહાં નહીં મિલતા (ભૂપિન્દર સિંધ)
૨	જુકી-જુકી સી નઝર બેકરાર હૈ કિ નહીં (જગજીત સિંધ)
૩	વો દિલ હી ક્યા તેરે મિલને કી જો દુઅા ન કરેં (જગજીત સિંધ - ઉદય શાહ)
૪	કિસી કી ચાદ મેં દુનિયા કો હૈ ભુલાએ હુએ (મુહમ્મદ રફી)
૫	ગરીબ જાન કે હમકો ન તુમ મિટા દેના (મુહમ્મદ રફી અને ગીતા દત્ત)
૬	કલી-કલી મેરે દિલ મેં ખયાલ આતા હૈ (મુકેશ)
૭	કિસી નઝર કો તેરા ઇન્તાર આજ ભી હૈ (ભૂપિન્દર સિંધ અને લતા મંગેશકર)

છંડ કમાંક ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં પહેલી સંધિ ગાલગાગાં પ્રયુક્ત થાય છે કે જેમાં મુખ્ય પદ્યભાર સંધિના પહેલા ગુરુઅક્ષરને (ગાંલગાગા) બદલે સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર (ગાલગાગાં) પર સ્થિત છે. લલગાગાં સંધિની શરૂઆતમાં એક લધુઅક્ષર ઉમેરતાં લલગાગાં સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ગંગલના છંદોમાં બે થી વધુ લધુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત થતા નથી. આ આધાર પર લલગાગાં સંધિના બીજા અને ત્રીજા લધુઅક્ષર મળીને એક ગુરુઅક્ષર ગણતાં લગાગાગાં સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનો સમાવેશ ગંગલના છંદોમાં પ્રયુક્ત સંધિની યાદીમાં થઈ જ ગયો છે, પરંતુ લલગાગાં સંધિના પહેલા અને બીજા લધુઅક્ષર મળીને એક ગુરુઅક્ષર ગણતાં ગાલગાગાં સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનો મુખ્ય પદ્યભાર સંધિના પહેલા ગુરુઅક્ષરને (ગાંલગાગા) બદલે સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર (ગાલગાગાં) પર સ્થિત છે. ગાલગાગાં સંધિ કે જેનો મુખ્ય પદ્યભાર સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર પર સ્થિત છે એનો પ્રયોગ છટકલ સંધિ લલગાગાં અને લગાલગાં સાથે મિશ્ર રૂપે જ થયેલો જોવા મળે છે. છટકલ સંધિ લલગાગાં અને લગાલગાં નાં પદ્યભાર પણ સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર પર જ સ્થિત છે. છંડ કમાંક ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં કોઈકવાર પહેલી સંધિ ગાલગાગાં ના સ્થાન પર લગાગાગાં પણ પ્રયુક્ત થયેલી જોવા મળે છે.

(૨૮)

ગાલુગાગાં લલુગાગાં લલુગાગાં લલુગા

તર્ક-સંગત નામ : લ+લલુગાગાં-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ઘંડિત

કુલ માત્રા : ૨૩

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૬, ૧૨, ૧૮.

છંદ-રચના : લલુગાગાં સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિની શરૂઆતમાં એક લધુઅક્ષર ઉમેરવાથી અને છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે કે જેમાં પહેલી સંધિના પહેલા ત્રણ લધુઅક્ષરો પૈકી પહેલા બે લધુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાનો રહેશે અને છેલ્લી સંધિના બે સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાની છૂટ રહેશે. આ છંદમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ઉદાહરણ :-

દુઃખ વગર દર્દ વગર દુઃખની કશી વાત વગર;

મન વલોવાય છે ક્યારેક વલોપાત વગર.

આ કલા કોઈ શીએ મિત્રો કનેથી ‘ધાયલ’;

વેર લેવાય છે શી રીતે વસૂલાત વગર.

(ગાંઝલકાર : અમૃત ‘ધાયલ’)

ગાણવિભાજન :-

દુઃખ વ ગર દર્દ, દ વ ગર દુઃખ, ની ક શી વા, ત વ ગર;

મન વ લો વા, ય છે ક્યા રે, ક વ લો પા, ત વ ગર.

આ ક લા કો, ઈ શી એ મિત્ર, રો ક ને થી, ધા યલ;

વ ર લે વા, ય છે શી રી, તે વ સૂ લા, ત વ ગર.

ગાલુગાગાં લલુગાગાં લલુગાગાં લલુગા

૧	આપકો ખ્યાર છુપાને કી બુરી આદત હૈ (મુહમ્મદ રફી અને આશા ભોસલે)
૨	છહરિએ હોશ મેં આ લૂં તો ચલે જાઇએગા (મુહમ્મદ રફી અને સુમન કલ્યાણપુર)
૩	ખ્યાર મુઝસે જો કિયા તુમને તો ક્યા પાઓગી (જગજીત સિંઘ)
૪	રસ્મ-એ-ઉલ્ફત કો નિભાએં તો નિભાએં કેસે (લતા મંગેશકર)
૫	અંખ સે અંખ મિલા બાત બનાતા ક્યૂં હૈ (ચિત્રા સિંઘ)

૬	કોઈ રે કેસે બતાએં કી વો તન્હા ક્યૂં હૈ (જગજીત સિંઘ)
૭	ઝિન્ડગી પ્યાર કી દો-ચાર ઘડી હોતી હૈ (હેમંતકુમાર)
૮	ઝિન્ડગીબર નહીં ભૂલેગી વો બરસાત કી રાત (મુહમ્મદ રફી તથા લતા મંગેશકર)
૯	દિલ ને ફિર યાદ કિયા બર્ક સી લહરાઈ હૈ (મુહમ્મદ રફી, મુકેશ અને સુમન કલ્યાણપુર)
૧૦	ઝિન્ડગી જબ ભી તેરી બજીમ મેં લાતી હૈ હમેં (તલત અઝીઝ)
૧૧	જુસ્તજૂ જિસકી થી ઉસકો તો ન પાયા હમને (આશા ભોસલે)

(૨૬)

ગાલ્ગાગાં લલ્ગાગાં લલ્ગા

તર્ક-સંગત નામ : લ+ઝલ્ગાગાં-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૭

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૬, ૧૨.

છંદ-રચના : લલ્ગાગાં સંધિના ત્રણ આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિની શરૂઆતમાં એક લઘુઅક્ષર ઉમેરવાથી અને છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે કે જેમાં પહેલી સંધિના પહેલા ત્રણ લઘુઅક્ષરો પૈકી પહેલા બે લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાની છૂટ રહેશે. અને છેલ્લી સંધિના બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાની છૂટ રહેશે. આ છંદમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ઉદાહરણ :-

તારી નજીદીક અવાયું લાગે;

એય ક્યાંથી કે મળાયું લાગે.

આમ ક્યારેક મળે તોય ઘણું;

કેંક અંગે તો જીવાયું લાગે.

(ગાઝલકાર : અમૃત 'ધાયલ')

ગાણવિભાજન :-

તા રી નજ દી, ક અ વા યું, લા ગે;
 એ ય ક્યાં થી, કે મ ગા યું, લા ગે.
 આ મ ક્યા રે, ક મ જે તો, ય ઘ ણું;
 કેં ક અં શે, તો જુ વા યું, લા ગે.

ગાલ્ગાગાં લલ્ગાગાં લલ્ગા

૧	અહલ-એ-દિલ યું લી નિભા લેતે હૈન (ભૂપિંડ સિંઘ તથા લતા મંગેશકર)
૨	કેસે લિઘ્યોગે મુહુબ્યત કી કિતાબ (પંકજ ઉધાસ)
૩	જિન્દગી તુઝકો મનાને નિકલે (ચંદનદાસ)
૪	ફિર મુજે દીદા-એ-તર યાદ આયા (તલત મહમૂદ)

(30)

ગાલ્ગાગાં લગાલગાં લલ્ગા

તર્ક-સંગત નામ : લ+લલ્ગાગાં+લગાલગાં+લલ્ગાગાં-ગા

પ્રકાર : મિશ્ર-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૭

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૬, ૧૨.

છંદ-રચના : અનુક્રમે લલ્ગાગાં, લગાલગાં અને લલ્ગાગાં સંધિનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિની શરૂઆતમાં એક લઘુઅક્ષર ઉમેરવાથી અને છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે કે જેમાં પહેલી સંધિના પહેલા ત્રણ લઘુઅક્ષરો પૈકી પહેલા બે લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાનો રહેશે અને છેલ્લી સંધિના બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાની છૂટ રહેશે. આ છંદમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ઉદાહરણ :-

ભક્તિના મોહમાં ફસાયો છું;

એટલે ગોખમાં ચણાયો છું.

માત્ર એક ઈંટનો જ દાવો છે;

દોસ્ત મેં ક્યાં કહું કે પાયો છું.

(ગાઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

ગાણવિભાજન :-

ભક્તિ ના મો, હ માં ફ સા, યો છું;
 એ ટ લે ગો, ઘ માં ચ એણા, યો છું.
 માત્ર ર એક ઈં, ટ નો જ દા, વો છે;
 દોસ્ત મેં કચાં, ક હું કે પા, યો છું.

ગાલ્ગાગાં લગાલગાં લલગા

૧	તુમકો દેખા તો યે ખયાલ આયા (જગજીત સિંઘ)
૨	દિલ-એ-નાદાં તુઝે હુઅા કચા હૈ (તલત મહમૂદ)
૩	સબ્ર હમસે ઝરા નહીં હોતા (ઉદય શાહ - ધારા શાહ)
૪	રાત લી નીંદ લી કહાની લી (ચિત્રા સિંઘ)
૫	દો ઘડી વો જો પાસ આ બેઠે (મુહમ્મદ રફી અને લતા મંગેશકર)
૬	ફિર છિડી રાત બાત ફૂલો કી (તલત અઝીજ અને લતા મંગેશકર)

અત્યાર સુધીમાં આપણે ગજલના ૩૦ છંદોનો અભ્યાસ કરી ગયા. લઘુઅક્ષરની એક માત્રા અને ગુરુઅક્ષરની બે માત્રા ગણતાં છંદ કમાંક ૨૫ સિવાય બધા જ અખંડિત પ્રકારના છંદોમાં (શુદ્ધ અને મિશ્ર બંને) પદ્યભાર સમાન માત્રાના અંતરે સ્થિત છે અને બધા જ ખંડિત પ્રકારના છંદોમાં (શુદ્ધ અને મિશ્ર બંને) ફક્ત લોપના સ્થાન પર લોપ કરેલ અક્ષરની માત્રા જેટલી જ પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા રહે છે જે સ્વીકાર્ય છે. છંદ કમાંક ૨૫ માં સંધિના મિશ્રણના કારણે પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા રહેલી છે અને તેથી જ એમાં પદ્યભાર અનુક્રમે ઉ અને ૫ માત્રાના અંતર પર સ્થિત છે. જે છંદમાં સંધિના મિશ્રણના કારણે પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા જેટલી વધુ હશે એટલી એ છંદની પ્રવાહિતા અને ગોય-તત્ત્વ પણ ઓછાં થઈ જશે અને એ છંદની પ્રચલિત થવાની સંભાવના પણ ઓછી થઈ જશે.

* * * * *

Uday Shah

(Singer – Music Composer – Poet)

Dadatattu (Sai) Street, Navsari – 396445, Gujarat – India.

Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632

: Websites :

<http://www.udayshahghazal.com/>

<https://sites.google.com/site/udayshahghazal/>

<https://sites.google.com/site/udayshahghazals/>

<https://sites.google.com/site/udayshahxyz/>